

WITOLD MATWIEJCZYK

„SPRAWY POLSKIE”
W PRUSKIM MINISTERSTWIE SPRAW WEWNĘTRZNYCH
(1900–1918)*

UWAGI WSTĘPNE

„Polenpolitik” to termin, który w historiografii niemieckiej ma nie tylko długą tradycję, ale również obszerną bibliografię¹. Jego znaczenie w najbardziej lapidarnej formie przedstawił Hans Henning Hahn, odnosząc samo pojęcie do wszystkich trzech mocarstw zaborczych: dla nich – zadaniem Hahna – „w okresie 123 lat nieistnienia samodzielnego państwa polskiego »Polenpolitik« miała dwa wymiary: pierwszy stanowiła wewnętrzna polityka państwa zaborczego wobec polskiej mniejszości i tej części dawnego terytorium

Dr hab. WITOLD MATWIEJCZYK, prof. KUL – Katedra Historii XIX wieku, Wydział Nauk Humanistycznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: witold.matwiejczyk@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4092-991X>.

* Niniejszy artykuł stanowi rezultat projektu badawczego „Tajna policja polityczna w Prusach wobec mniejszości polskiej 1871–1932”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, OPUS 8, nr 2014/15/B/HS3/02335.

¹ Omówienie i analiza pojęcia: K. ZERNACK, „Polen in der Geschichte Preußens”, w *Handbuch der preußischen Geschichte*, hrsg. von O. Büsch, t. II: *Das 19. Jahrhundert und Große Themen der Geschichte Preußens* (Berlin–New York: De Gruyter, 1992), 434-441; IDEM, *Niemcy – Polska: z dziejów trudnego dialogu historiograficznego*, red. H. Olszewski, tłum. Ł. Musiał (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006); L. TRZECIAKOWSKI, „Polityka Prus na polskich ziemiach zachodnich w XIX w. w historiografii polskiej i niemieckiej”, w *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii*, t. II, red. J. Krasuski, G. Labuda, A.W. Walczak (Poznań: Instytut Zachodni, 1984), 134-324; W. MATWIEJCZYK, „Nation und Konfession in Großpolen zur Zeit des „Nationalitätenstreits” (1871–1914). Bemerkungen zur deutsch- und polnischsprachigen Historiographie”, w *Kirchen- und Kulturgeschichte in Nordost- und Ostmitteleuropa. Initiativen, Methoden, Theorien*, hrsg. von R. Bendel (Berlin: Lit, 2006), 113-138.

państwa polskiego, która została do niego wcielona. Drugi wymiar miał charakter międzynarodowy i oznaczał traktowanie »sprawy polskiej« przez państwa zaborcze jako problemu europejskiego ze względu na ciągle podejmowane przez część społeczeństwa polskiego we wszystkich trzech zaborach starania o odbudowę suwerennego państwa polskiego»².

W języku polskim i w polskiej tradycji historiograficznej termin ten nie występuje w dosłownym tłumaczeniu: (pruska) „polityka wobec Polaków” czy choćby w uproszczeniu „polityka polska”. Od czasu rozprawy Józefa Buzka (1909) przyjęło się raczej określenie „pruska polityka narodowościowa”³, które z czasem zawężono do wartościującej oceny, wprowadzając do tytułów prac termin „polityka germanizacyjna rządu pruskiego”⁴. Natomiast „sprawa polska” jako przedmiot polityki międzynarodowej z perspektywy polskiej historiografii zyskała znacznie szersze i autonomiczne znaczenie oraz samodzielny byt w badaniach historycznych⁵.

Jeśli więc wyłączymy aspekt międzynarodowy i trójzaborowy „sprawy polskiej”, to w węższym i podstawowym znaczeniu termin pruskiej „Polenpolitik” oznacza stosunek władz państwa pruskiego i podejmowane przez nie działania prawne i administracyjne wobec polskiej mniejszości narodowej oraz wobec tych prowincji własnego państwa, które wcześniej były częścią państwa polskiego. Temu zagadnieniu, jak już wspomniano, poświęcono ogromną ilość opracowań, od najbardziej ogólnych i syntetycznych, poprzez

² H.H. HAHN, „H. Volkmann: Die Polenpolitik des Kaiserreichs” [rec.], H-Soz-Kult, 26.09.2018, www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-23975: „Für die drei Teilungsmächte Polens – Preußen (ab 1871 Deutsches Reich), Habsburger Reich und Russisches Reich – bedeutete in den 123 Jahren der Nichtexistenz eines unabhängigen polnischen Staats Polenpolitik stets zweierlei: zum einen innenpolitisch die staatliche Politik gegenüber der polnischen Minderheit im eigenen Land sowie die Behandlung der vormals polnischen Gebiete, also des eigenen Teilungsgebiets; zum anderen außenpolitisch der Umgang mit der polnischen Frage als europäischem Problem angesichts der ständigen Bemühungen von Teilen der polnischen Gesellschaft in allen Teilungsgebieten, einen souveränen Staat Polen wiederherzustellen”. Por. HAHN, „Nationale Minderheiten und Mehrheitsnationen im 19. Jahrhundert. Einige grundsätzliche Überlegungen zur kollektiven Identitätsbildung”, w *Nationale Minderheiten und staatliche Minderheitenpolitik in Deutschland im 19. Jahrhundert*, hrsg. von H.H. Hahn, P. Kunze (Berlin: Akademie Verlag, 1999), 205-210.

³ J. BUZEK, *Historia polityki narodowościowej rządu pruskiego wobec Polaków. Od traktatów wiedeńskich do ustaw wyjątkowych z r. 1908* (Lwów: nakładem H. Altenberga, 1909).

⁴ Taki sens miała również rozprawa Buzka, który we wstępie (s. VI) pisał: „Szczególnie w nowszych czasach jest w zaborze pruskim polityka germanizacyjna osią całej polityki administracyjnej rządu, rząd nagina do celów tej polityki całą niemal działalność administracji państwowej w dziedzinie stosunków gospodarczych i kulturalnych zaboru, wszystkie niemal ważniejsze ustawy administracyjne, dla prowincji polskich wydane, są dopasowane do celów polityki germanizacyjnej [...]”.

⁵ Por. W. ZAJEWSKI, *Trudna droga do niepodległości (XIX–XX wiek)* (Kraków: Arcana 2017). Autor analizuje „sprawę polską” właśnie jako element polityki europejskiej po kongresie wiedeńskim.

szczególne analizy aspektów i uwarunkowań tejże polityki, aż po założenia komparatystyczne i refleksje teoretyczne w ostatnim okresie⁶.

Celem niniejszego opracowania nie jest dodawanie kolejnej cegiełki do tej ogromnej budowli, lecz spojrzenie na jej konstrukcję, a dokładniej na sam wierzchołek tej piramidalnej konstrukcji i uzyskanie przynajmniej częściowej odpowiedzi na pytanie: jak funkcjonowała pruska machina biurokratyczna na samym szczycie władzy przy kreowaniu i wcielaniu w życie pruskiej „Polenpolitik”.

Zakres badań w niniejszym opracowaniu został zawężony do pruskiego ministerstwa spraw wewnętrznych. Na podstawie zachowanych (choć niepełnych) rozporządzeń wewnętrznych i schematów organizacyjnych tego ministerstwa autor próbuje odpowiedzieć na pytania: jak przebiegały mechanizmy decyzyjne przy rozpatrywaniu „spraw polskich” w tymże ministerstwie; jakie konkretnie osoby, w jakich referatach merytorycznych podejmowały setki decyzji składających się na ogólnie przyjęte ramy „Polenpolitik”. Problem jest o tyle ważny i skomplikowany, że zachowany układ akt Ministerstwa Spraw Wewnętrznych przechowywanych w Geheimes Staatsarchiv w Berlinie nie odpowiada strukturze referatów merytorycznych, w których zostały wytworzone. Układ ten jest głównie wytworem registratur, gdyż to tam łączono poszczególne akta w tomy, nadając im tytuły i przynależność strukturalną⁷. Tak więc na podstawie zachowanych akt spraw nie da się odpowiedzieć na pytanie, w jakich referatach akta te zostały wytworzone i kto merytorycznie odpowiadał za ich treść.

Wybór pruskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych jako przedmiotu badań nie jest przypadkowy oraz wynika z samej struktury naczelnych organów władz państwowych w okresie konstytucyjnym państwa pruskiego. Pomijając funkcje monarchy i jego specyficzną rolę w kierowaniu państwem⁸,

⁶ Punktem wyjścia jest ciągle aktualna rozprawa M. BROSZATA, *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*, wyd. 1 (München: Ehrenwirth, 1963) [wyd. pol. *200 lat niemieckiej polityki wobec Polski*, przeł. E. Kazimierczak, W. Leder (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1999)]. Najnowszym opracowaniem w tym zakresie jest H.-E. VOLKMANN, *Die Polenpolitik des Kaiserreichs. Prolog zum Zeitalter der Weltkriege* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2016), 491-508: obszerna bibliografia. Por. też: *Nationalistische Politik und Ressentiments. Deutsche und Polen von 1871 bis zur Gegenwart*, hrsg. von J. Frackowiak (Göttingen: V&R Unipress, 2013); S. LEHNSTÄEDT, *Imperiale Polenpolitik in den Weltkriegen. Eine vergleichende Studie zu den Mittelmächten und zu NS-Deutschland* (Osnabrück: Fibre, 2017).

⁷ Pomijamy tu późniejsze zmiany wprowadzone przez archiwistów podczas przejmowania i porządkowania zbiorów.

⁸ Do roli konstytucyjnej dochodziły jeszcze bezpośrednie ingerencje cesarza Wilhelma II w bieżące zagadnienia polityki wewnętrznej i zagranicznej, które nie są jednak przedmiotem niniejszych rozważań. Por. E.R. HUBER, *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789*, t. IV: *Struktur und Krisen des Kaiserreichs*, wyd. 2 (Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz: Kohlhammer, 1982), 329-345.

naczelnym organem wykonawczym państwa był rząd, składający się z kolegium ministrów (Staatsministerium), któremu przewodził premier (dosł. prezes rządu – Ministerpräsident). Rząd był więc ciałem kolegialnym, ustalającym jedynie ogólne ramy polityczne działań, które z kolei realizowali autonomicznie wszyscy ministrowie w zakresie własnych kompetencji resortowych. Premier (prezes rządu) był w tym kolegium tylko *primus inter pares*. Zarządzał i koordynował pracę rządu, ale nie był bezpośrednim zwierzchnikiem poszczególnych ministrów. W drabinie urzędniczej ostatnią instancją decyzyjną dla danego resortu był jego szef, czyli minister rządu⁹.

W tym kontekście szczególna rola przypadała ministrowi spraw wewnętrznych¹⁰. Kierowany przez niego resort (das Innenministerium) sprawował centralne funkcje policyjne w państwie. Był nie tylko najwyższą instancją dla struktur policji, ale również jemu przypadał centralny nadzór nad cenzurą prasy i publikacji, nad stowarzyszeniami i zgromadzeniami obywateli. W jego kompetencjach leżało także zapobieganie wszelkim formom aktywności, które mogły zakłócić porządek publiczny i bezpieczeństwo państwa. Wszystkie te elementy wchodziły w zakres działań policji politycznej, którą kierowało i nadzorowało Ministerstwo Spraw Wewnętrznych¹¹. Ponadto do kompetencji tego ministerstwa należał nadzór nad wszystkimi instancjami administracji terenowej: od lokalnych, przez powiatowe i rejencyjne aż po struktury władz prowincji¹². Tak więc w świetle przedstawionej na początku definicji to właśnie

⁹ HUBER, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, t. IV, 136-137. Por. W. RÜFNER, „Die Entwicklung der Verwaltung in den Bundesstaaten”, w *Deutsche Verwaltungsgeschichte*, t. III.: *Das Deutsche Reich bis zum Ende der Monarchie*, hrsg. von K.G.A. Jeserich, H. Pohl, G.-Ch. von Unruh (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1984), 681-685.

¹⁰ Pruskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych nie ma jeszcze szczegółowego opracowania struktury, organizacji, podziału pracy itp. Zob. *Tektonik des Geheimen Staatsarchivs Preußischer Kulturbesitz*, bearb. von R. Klauschenz, S. Kriese, M. Leibetseder (Berlin: Selbstverlag des Geheimen Staatsarchivs, 2011). Poniższe rozważania są wynikiem samodzielnej i niestety jedynie fragmentarycznej kwerendy przeprowadzonej przez autora w zespołach akt Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Również w polskiej historiografii jego zasoby są jedynie powierzchownie wzmiankowane przez historyków rejestrujących „Polonica” tam zawarte. Por. S. HARTMANN, „Tajne Archiwum w Berlinie-Dahlem. Dzieje, zadania i struktura zasobu (Informacja dla użytkowników polskich)”, *Archeion* 97 (1997): 86-98; K. KOMSTA, „Rejestracja poloników w oddziale Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde i Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem”, *Archeion* 104 (2002): 234-247; D. SOKOŁOWSKA, „Polonica zarejestrowane w Bundesarchiv w Berlinie-Lichterfelde i Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem”, *Archeion* 104 (2002): 248-254; P. FALKOWSKI, „Bydgoskie archiwalia w zasobie Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem”, *Kronika Bydgoska* 40 (2019): 445-454.

¹¹ HUBER, „Zur Geschichte der politischen Polizei im 19. Jahrhundert”, w *Nationalstaat und Verfassungsstaat. Studien zur Geschichte der modernen Staatsidee* (Stuttgart: Kohlhammer, 1965), 144-167.

¹² RÜFNER, „Die Entwicklung der Verwaltung in den Bundesstaaten”, 683.

pruskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych realizowało oba główne aspekty „Polenpolitik” w wymiarze wewnętrznym: nadzór i kontrolę wszelkich form aktywności Polaków oraz nadzór i kontrolę wszystkich szczebli administracji w prowincjach wschodnich, należących niegdyś do państwa polskiego.

Ramy chronologiczne niniejszych rozważań wyznacza z jednej strony stan zachowanych akt, z drugiej porządek zmian politycznych w pruskim rządzie. Po dymisji Bismarcka w 1890 r. i czterech latach kanclerstwa Capriviego, które były przynajmniej formalnym odejściem od polityki germanizacyjnej jego poprzednika, nowy rząd premiera i kanclerza Hohenlohe musiał na nowo zdefiniować cele i metody realizacji „polityki polskiej”. Trwająca od końca 1895 r. międzyministerialna dyskusja, do której dopuszczono również naczelnych prezesów prowincji i prezesów rejencji zamieszkałych przez Polaków, doprowadziła do przyjęcia w 1897 r. ogólnych wytycznych dla rządu, będących *de facto* kontynuacją polityki Bismarcka¹³. Jej symbolicznym znakiem było uchwalenie przez parlament wiosną 1898 r., na wniosek rządu, kolejnych 100 mln marek na zakup ziemi przez komisję kolonizacyjną w Poznańskim i Prusach Zachodnich¹⁴. Przejęcie władzy przez Bernharda von Bülowa w dniu 17 października 1900 r. oznaczało kontynuację tego kursu wraz z nowym ustawodawstwem antypolskim i wzmożonymi represjami administracyjnymi wobec mniejszości polskiej. Kierunek ten był konsekwentnie realizowany aż do wybuchu wojny¹⁵.

Badany okres zamyka wybuch rewolucji w listopadzie 1918 r. Dnia 9 listopada w godzinach południowych socjalista Friedrich Ebert przejął obowiązki kanclerza Rzeszy z rąk księcia Maxa von Baden. Jeszcze tego samego dnia Ebert, już jako kanclerz Rzeszy, zlecił przywódcy pruskich socjalistów Paulowi Hirschowi „nawiązanie kontaktu z władzami policyjnymi i komunalnymi Wielkiego Berlina (Gross-Berlin) oraz podjęcie wszelkich działań w celu utrzymania spokoju i porządku publicznego”, co w praktyce oznaczało początek tworzenia nowego, rewolucyjnego rządu w Prusach¹⁶. Zagadnienia te wykraczają już poza przedmiot prowadzonych tu rozważań.

¹³ Por. S. GRABOWSKI, *Deutscher und polnischer Nationalismus. Der Deutsche Ostmarken-Verein und die polnische Straß 1894–1914* (Marburg: Herder-Institut, 1998), 27-50; VOLKMANN, *Die Polenpolitik des Kaiserreichs*, 95-114.

¹⁴ HUBER, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, t. IV, 498-499.

¹⁵ Por. HUBER, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, t. IV, 500-507. BROSZAT, *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*, wyd. 2 (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1972), 156-170; VOLKMANN, *Die Polenpolitik des Kaiserreichs*, 120-126.

¹⁶ Cyt. za: HUBER, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, t. IV, 1002-1003.

PRUSCY MINISTROWIE SPRAW WEWNĘTRZNYCH
I ICH OSOBISTE DOŚWIADCZENIA ADMINISTRACYJNE
W PROWINCJACH Z MNIEJSZOŚCIĄ POLSKĄ W LATACH 1900–1918

W omawianym okresie na czele Ministerstwa Spraw Wewnętrznych stało kolejno siedmiu ministrów. Od 1899 r. funkcję szefa resortu pełnił baron Georg von Rheinbaben, który przed objęciem urzędu przez trzy lata był prezesem rejencji w Düsseldorfie¹⁷. Tam, w tej graniczącej z Holandią i najdalej na północny zachód wysuniętej rejencji Królestwa Prus, Rheinbaben zetknął się bezpośrednio z „polską agitacją”, gdyż jako prezes rejencji podejmował realne decyzje wobec polskiej emigracji zarobkowej w nadreńskiej części Zagłębia Ruhry. Jemu podlegał nadzór nad polskimi stowarzyszeniami (od związków zawodowych po bractwa różańcowe), publicznymi zgromadzeniami i religijnymi uroczystościami Polaków (pielgrzymki, pogrzeby, procesje) w całej rejencji. Można więc powiedzieć, że przychodząc do ministerstwa miał już własne doświadczenia w realizowaniu „Polenpolitik”. Po dwuletnim okresie urzędowania w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Rheinbaben w 1901 r. został ministrem finansów i w czasie pełnienia swej funkcji nadal aktywnie wspierał wydatki rządu na politykę kolonizacyjną w prowincjach wschodnich. Jego miejsce na czele resortu spraw wewnętrznych zajął w maju 1901 r. baron Hans von Hammerstein-Loxten¹⁸. Pochodzący z Hanoweru i robiący karierę urzędniczą w administracji Alzacji i Lotaryngii Hammerstein

¹⁷ Georg Freiherr von Rheinbaben, ur. w 1855 r., zm. w 1921 r. Z wykształcenia był prawnikiem. Od 1882 r. w sądownictwie, w 1885 r. przeszedł do służby administracyjnej państwa jako urzędnik w pruskim Ministerstwie Finansów. W 1888 r. awansował na radcę rejencyjnego (Regierungsrat), rok później Vortragender Rat i tajnego radcę finansowego. W latach 1896–1899 był prezesem rejencji w Düsseldorfie, gdzie bezpośrednio zetknął się z realizacją „Polenpolitik” wobec polskiej emigracji zarobkowej w nadreńskiej części Zagłębia Ruhry. Z Düsseldorfu został powołany 4.09.1899 r. na stanowisko pruskiego ministra spraw wewnętrznych. Funkcję tę pełnił do 6.05.1901 r. Następnie do 28.06.1910 r. był pruskim ministrem finansów aktywnie wspierającym pruską politykę kolonizacyjną we wschodnich prowincjach. W latach 1910–1918 był naczelnym prezesem prowincji nadreńskiej z siedzibą w Koblencji. Por. HUBER, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, t. IV, 267, 289; *Die Protokolle des Preußischen Staatsministeriums 1817–1934/38*, t. IX: 23. Oktober 1900 bis 13. Juli 1909, bearb. von R. Zilch (Hildesheim–Zürich–New York: Olms–Weidmann, 2001), 406.

¹⁸ Hans Freiherr von Hammerstein-Loxten, ur. w 1843 r., zm. w 1905 r. Jego ojciec, Wilhelm, był ministrem w rządzie hanowerskim. Hans von Hammerstein-Loxten otrzymał wykształcenie prawnicze i do 1866 r. pozostawał w służbie hanowerskiej. Następnie został zatrudniony w administracji pruskiej i od 1871 r. pracował w Alzacji-Lotaryngii, przechodząc przez kolejne szczeble kariery urzędniczej. Od 6.05.1901 do swojej śmierci 20.03.1905 r. pełnił funkcję pruskiego ministra spraw wewnętrznych. Por. HUBER, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, t. IV, 289; *Die Protokolle des Preußischen Staatsministeriums 1817–1934/38*, t. IX, s. 362.

nie miał bezpośrednich doświadczeń w administrowaniu „prowincjami polskimi” ani kontaktów z polską mniejszością. Czy w jakiś sposób zaważyło to na jego podejściu do „sprawy wrzesińskiej” i represjach wobec dzieci polskich oraz ich rodziców – nie wiadomo. Główna odpowiedzialność za te wydarzenia spadała na ministerstwo wyznań, a Hammerstein pełnił swą funkcję aż do śmierci w 1905 r. Był to zresztą jeden z dwóch najdłuższych (prawie czteroletnich) okresów urzędowania na tym stanowisku. Po jego śmierci w 1905 r. tekę ministra spraw wewnętrznych otrzymał ówczesny naczelny prezes prowincji Brandenburgii Theobald von Bethmann Hollweg¹⁹. Późniejszy kanclerz i premier rządu pruskiego zaledwie przez trzy miesiące w 1899 r. był prezesem rejencji bydgoskiej, więc jego kontakt ze sprawami polskimi musiał być jedynie powierzchowny. Jednak na krótki okres jego urzędowania na stanowisku ministra spraw wewnętrznych przypadł wielomiesięczny strajk szkolny dzieci polskich w prowincjach wschodnich (1906–1907), który również obciążył jego konto jako ministra²⁰. Po nim funkcję ministra w 1907 r. objął ówczesny naczelny prezes prowincji Prusy Wschodnie Friedrich von Moltke²¹. Pochodzący z dolnośląskiej gałęzi tej rodziny Friedrich von Moltke, w przeciwieństwie do swoich poprzedników, miał duże doświadczenie w zarządzaniu prowincjami zamieszkałymi przez Polaków, co w ówczesnej sytuacji mogło być czynnikiem decydującym o jego awansie. W latach 1885–1890 Moltke był landratem powiatu Tost-Gleiwitz (powiat toszecko-gliwicki w trzech czwartych zamieszkały był przez ludność polską), następnie po ośmioletniej pracy w ministerstwie wyznań wrócił na Śląsk jako prezes rejencji opolskiej (1898–1900), by po krótkim pobycie

¹⁹ Theobald von Bethmann Hollweg, ur. w 1856 r., zm. w 1921 r. Z wykształcenia był prawnikiem, w 1879 r. został referendarzem w Berlinie, w 1885 r. asesorem rejencji w Poczdamie, a następnie w latach 1885–1886 był landratem w swoim rodzinnym powiecie Oberbarnim. Przechodząc przez dalsze szczeble kariery urzędniczej, został na krótko w 1899 r. prezesem rejencji w Bydgoszczy, skąd po trzech miesiącach urzędowania trafił na stanowisko naczelnego prezesa prowincji Brandenburgii. Od 21/25.03.1905 do 24.06.1907 r. minister spraw wewnętrznych Prus. Od 24/26.06.1907 do 14.07.1909 r. sekretarz stanu (minister) w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Rzeszy i zastępca kanclerza. Od 14.07.1909 do 14.07.1917 r. premier rządu Prus. Por. HUBER, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, t. IV, 289; *Die Protokolle des Preußischen Staatsministeriums 1817–1934/38*, t. IX, 333.

²⁰ Por. R. KORTH, *Die preußische Schulpolitik und die polnischen Schulstreiks. Ein Beitrag zur preußischen Polenpolitik der Ära Bülow* (Würzburg: Holzner-Verlag, 1963), 145 i n. Bethmann Hollweg był zwolennikiem umiarkowanych działań rządu i unikania eskalacji konfliktu.

²¹ Friedrich von Moltke, ur. w 1852 r., zm. w 1927 r. Z wykształcenia prawnik, od 1879 r. zatrudniony w administracji pruskiej. Od 23.06.1907 do 18.06.1909 r. pruski minister spraw wewnętrznych. W latach 1914–1919 naczelny prezes prowincji Szlezwik-Holsztyn. Por. HUBER, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, t. IV, 289–290; *Die Protokolle des Preußischen Staatsministeriums 1817–1934/38*, t. IX, 395.

w Poczdamie awansować w 1903 r. na naczelnego prezesa prowincji Prus Wschodnich. Za jego urzędowania w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych przyjęto najbardziej restrykcyjne i kontrowersyjne ustawy wobec mniejszości polskiej: 20 marca 1908 r. ustawę o przymusowym wywłaszczeniu ziemi i ustawę Rzeszy z 19 kwietnia tegoż roku o stowarzyszeniach, zawierającą niechlubny paragraf językowy²². W 1910 r. Moltkego zastąpił na stanowisku Johannes von Dallwitz, który w swojej karierze urzędniczej zetknął się ze sprawami polskimi w 1900 r., gdy miał zaledwie roczny epizod pracy jako wyższy urzędnik w naczelnym prezydium prowincji poznańskiej. Widocznie jednak już wtedy został doceniony przez przełożonych, gdyż z Poznania trafił prosto do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, gdzie przez rok pracował w referacie merytorycznym do spraw polskich. Doświadczenia te poszerzył po kilku latach, gdy w 1910 r. objął funkcję naczelnego prezesa prowincji śląskiej, skąd już po kilku miesiącach został powołany na stanowisko ministra²³. Dallwitz odszedł z ministerstwa 18 kwietnia 1914 r., a z datą 1 maja tego roku jego następcą został Friedrich von Loebell²⁴. Loebell nie miał doświadczeń

²² Por. HUBER, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, t. IV, 504-505.

²³ Johannes (Hans) von Dallwitz, ur. w 1855 r., zm. w 1919 r. Prawnik z wykształcenia, od 1886 r. w administracji pruskiej. W latach 1887–1899 był landratem powiatu w Lubinie (Luben) na Dolnym Śląsku. W 1900 r. jako radca rejencyjny trafił do naczelnego prezydium prowincji poznańskiej, skąd po kilku miesiącach awansował do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, uzyskując rangę tajnego radcy rejencyjnego (1901). W latach 1902–1909 był ministrem stanu w księstwie Anhalt, a w latach 1909–1910 naczelnym prezesem prowincji śląskiej. Od 18.06.1910 do 18.04.1914 r. minister spraw wewnętrznych. Od 1.05.1914 do października 1918 r. namiestnik Alzacji i Lotaryngii. W latach 1894–1899 był posłem do Landtagu z ramienia partii konserwatywnej. Por. HUBER, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, t. IV, 321; *Die Protokolle des Preußischen Staatsministeriums 1817–1934/38*, t. X: 14. Juli 1909 bis 11. November 1918, bearb. von R. Zilch (Hildesheim–Zürich–New York: Olms–Weidmann, 1999), 372.

²⁴ Friedrich Wilhelm von Loebell, ur. w 1855 r., zm. w 1931 r. Uzyskał wykształcenie prawnicze i podjął pracę w administracji pruskiej. W 1879 r. awansował na referendarza rejencyjnego, a w 1883 r. na asesora. W latach 1884–1889 pełnił urząd landrata powiatu Neuhaus (rejencja Stade) w prowincji hanowerskiej, następnie do 1900 r. był landratem w Westhavelland w prowincji brandenburskiej. W latach 1900–1904 był dyrektorem generalnym towarzystwa ogniowego w Brandenburgii. Równocześnie był posłem do Reichstagu (1898–1900) i pruskiego landtagu (1901–1904) z ramienia Niemieckiej Partii Konserwatywnej (Deutschkonservative Partei). W 1904 r. powołany do kancelarii Rzeszy w randze Vortragender Rat, od 1907 r. podsekretarz stanu. Był szefem kancelarii Rzeszy i najbliższym wykonawcą planów Kanclerza Bülowa. Po jego dymisji w 1909 r. został naczelnym prezesem prowincji Brandenburgii, a rok później przeszedł w stan spoczynku z przyczyn zdrowotnych. Dnia 1.05.1914 r. objął urząd pruskiego ministra spraw wewnętrznych, który piastował do 6.08.1917 r. Powrócił na stanowisko naczelnego prezesa prowincji brandenburskiej, na którym pozostał do marca 1919 r. Następnie odszedł ze służby państwowej i został prezydentem „Rady Obywateli Rzeszy”, która w założeniu miała być przeciwwagą dla rad robotniczych. Por. *Die Protokolle des Preußischen Staatsministeriums*, t. X, 410; F.H. VON GAERTRINGEN, „Loebell, Friedrich Wilhelm von”, w *Neue Deutsche Biographie*, t. XV (Berlin: Duncker & Humblot, 1987), 22-23; P. WINZEN, *Friedrich*

w administrowaniu prowincji wschodnich ani też w zarządzaniu okręgami z ludnością polską. Był za to przekonany konserwatystą, wrogiem Polaków i ich dążeń do odbudowy własnego państwa, również w czasie I wojny światowej²⁵. Zastąpił go z dniem 8 sierpnia 1917 r. pracownik ministerstwa Bill Drews, który funkcję ministra pełnił formalnie do 13 listopada 1918 r., choć władzę przekazał przedstawicielowi nowego, rewolucyjnego rządu Paulowi Hirschowi już 9 listopada. Drews również nie miał wcześniejszych kontaktów z prowincjami wschodnimi i mniejszością polską²⁶.

Podsumowując, można więc powiedzieć, że trzech ministrów spośród siedmiu urzędujących w omawianym okresie (Rheinbaben, Moltke i Dallwitz) mieli (choć bardzo odmienne) doświadczenia administracyjne i kontakty urzędowe z mniejszością polską. Dallwitz dzięki rocznemu doświadczeniu nabytemu na stanowisku urzędnika w administracji prowincji poznańskiej awansował do pracy w ministerstwie, gdzie podejmował przez następny rok merytoryczne decyzje w referacie do spraw polskich (o czym niżej). Rheinbaben zetknął się z „polską agitacją” w nadreńskiej części Zagłębia Ruhry, a Moltke uczestniczył w realizacji „Polenpolitik” w Prusach Wschodnich.

Bethmann Hollweg w swej karierze urzędniczej miał zaledwie sporadyczną styczność ze sprawami polskimi, a Hammerstein, Loebell i Drews nie mieli jej wcale. Jest to o tyle ważne, że przy podejmowaniu merytorycznych decyzji szefowie resortu byli zdani na kierowników wydziałów i decernentów referatów merytorycznych. Można zatem przypuszczać, że przy braku osobistego doświadczenia i częstych zmianach na stanowisku szefa resortu to właśnie kierownicy wydziałów i referenci merytoryczni zapewniali ciągłość prowadzenia „Polenpolitik”.

W omawianym tu osiemnastoletnim okresie funkcjonowania ministerstwa tylko dwóch ministrów sprawowało swe urzędy bez mała cztery lata (Hammerstein i Dallwitz). Na pozostałe 10 lat przypadło urzędowanie aż pięciu

Wilhelm von Loebell (1855–1931). Ein Leben gegen den Strom der Zeit (Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, 2019).

²⁵ WINZEN, *Friedrich Wilhelm von Loebell*, 155-157, 175-181, 263-267.

²⁶ Wilhelm (Bill) Drews, ur. w 1870 r., zm. w 1938 r. Posiadał wykształcenie prawnicze. Od 1894 r. w służbie administracyjnej jako referendarz rejencyjny, w 1897 r. asesor rejencyjny pełniący funkcję landrata w Usingen. W 1897 r. oddelegowany do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych jako pracownik pomocniczy. W 1902 r. landrat powiatu Oschersleben. Od 1905 r. ponownie w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, gdzie szybko awansował, osiągając w 1908 r. rangę Geheimer Oberregierungsrat. W roku 1911 został prezesem rejencji koszalińskiej (Köslin). Dnia 18.03.1914 r. awansowany na podsekretarza stanu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. W 1917 r. został komisarzem ministerialnym do przygotowania reformy administracyjnej państwa. Od 6/8.08.1917 do 10/13.11.1918 r. minister spraw wewnętrznych Prus. *Die Protokolle des Preußischen Staatsministeriums*, t. X, 375.

szeffów tego resortu²⁷. Nie wydaje się jednak, by na prowadzenie przez nich „Polenpolitik” miały wpływ osobiste doświadczenia administracyjne i kontakty z mniejszością polską. Nie wydaje się również, może poza osobą Moltke, by to oni osobiście wywierali zasadniczy wpływ i szczególne osobiste piętno na kierunku tejże „Polenpolitik”. Jest bardziej prawdopodobne, że byli tylko wykonawcami ogólnych założeń politycznych, ustalanych na płaszczyźnie rządu, które wcielała w życie machina biurokratyczna ministerstwa niezależnie od tego, kto stał na jego czele.

STRUKTURA MINISTERSTWA I REFERATY MERYTORYCZNE DLA „SPRAW POLSKICH” W LATACH 1900–1918

Z przeglądu zachowanych w spuściźnie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych zespołów akt spraw dotyczących „ruchu polskiego” (Polenbewegung) w poszczególnych prowincjach pruskich wynika jednoznacznie, że akta te były zakładane dopiero od jesieni 1894 r.²⁸, gdy trwająca za ledwie od czterech

²⁷ Georg v. Rheinbaben: 2.09.1899 – 5.05.1901.

Hans v. Hammerstein-Loxten: 5.05.1901 – 20.03.1905.

Theobald v. Bethmann Hollweg: 21.03.1905 – 24.06.1907.

Friedrich v. Moltke: 24.06.1907 – 18.06.1910.

Johannes v. Dallwitz: 18.06.1910 – 18.04.1914.

Friedrich Wilhelm v. Loebell: 1.05.1914 – 6.08.1917.

Bill Drews: 6.08.1917 – 13.11.1918. Zob. „Die Mitglieder des preußischen Staatsministeriums 17. Oktober 1900 bis 14. Juli 1909”, w *Die Protokolle des Preußischen Staatsministeriums*, t. IX, 454-455; „Die Mitglieder des preußischen Staatsministeriums 14. Juli 1909 bis 11. November 1918”, w *Die Protokolle des Preußischen Staatsministeriums*, t. X, 469-471.

²⁸ GStAPKB, Ministeriums des Innern, Rep. 77

Tit. 870 – Höhere Polizeisachen, Centralbüro.

Nr. 47: Die Polenbewegung im Allgemeinen, t. I, 9.04.1894 – 4.09.1903.

Nr. 47, Adh. a: Die Polenbewegung in der Provinz Westpreußen, t. I, 1893–1896.

Nr. 47 b: Die Polenbewegung in der Provinz Sachsen, 1894–1910.

Nr. 47 c: Die Polenbewegung im rheinisch westfälischen Kohlengebiete, t. I, 1890–1901.

Nr. 47 d: Die Polenbewegung in der Provinz Hannover, 1894–1909.

Nr. 47 e: Die Polenbewegung in der Provinz Posen, t. I, 1894–1898.

Nr. 47 f: Die Polenbewegung in der Provinz Ostpreußen, t. I, 1894–1904.

Nr. 47 g: Die Polenbewegung in der Provinz Westfalen, 1894–1899.

Nr. 47 h: Die Polenbewegung in der Provinz Pommern, 1894–1910.

Nr. 47 i: Die Polenbewegung in der Provinz Schlesien, t. I, 1895–1902.

Nr. 47 k, Fasz. I: Die Polenbewegung in der Provinz Brandenburg, 1896–1898.

Nr. 47 l: (wie Lilie): Die Polenbewegung in der Rheinprovinz, 1896–1902.

Nr. 47 n: Die Polenbewegung in der Provinz Hessen Nassau, t. I, 1894–1906.

W niniejszym opisie podano stare sygnatury akt, które oddają przynależność tych akt do ich zespołów i odzwierciedlają strukturę organizacyjną Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Nowe

lat „era Capriviego” dobiegała końca²⁹. Jedyne wyjątkiem są akta inwigilacji Polaków w Zagłębiu Ruhry, które dokumentują aktywność władz w tym zakresie już od 1890 r.³⁰ Wynikało to jednak wyłącznie ze specyfiki lokalnej, gdyż właśnie po przybyciu do Bochum na początku 1890 r. ks. Franciszka Lissa rozpoczęła się wzmożona aktywność organizacyjna Polaków w tym regionie, której władze zaczęły poświęcać szczególną uwagę³¹. Gdy w sierpniu 1894 r. utworzono w Bochum Związek Polaków w Niemczech, który na podstawie uchwalonego statutu chciał obejmować ochroną i opieką Polaków zamieszkałych we wszystkich prowincjach Prus, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zażądało od naczelników prezesów prowincji zamieszkałych przez Polaków cyklicznych, zazwyczaj rocznych raportów o stanie ruchu narodowo-polskiego na ich terenie³². Napływające raporty i wymiana korespondencji w tej sprawie dały w ministerstwie początek zespołowi akt dotyczących polskiego ruchu narodowego w poszczególnych prowincjach. Wtedy też, w 1894 r., założono w ministerstwie odrębne akta dla ruchu polskiego w Westfalii, a w 1896 r. również w Nadrenii³³.

Z przedstawionych opisów i przeprowadzonej analizy akt wynika również, że akta te zostały wytworzone przez komórki organizacyjne (referaty), które były obsługiwane przez Biuro Centralne Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (Centralbüro – sygnowane na okładkach akt skrótem: Abteilung C), które było bezpośrednio podporządkowane szefowi resortu. Sprawy zawarte w tych aktach miały najwyższą rangę i zostały zaklasyfikowane jako sprawy z zakresu policji politycznej (Höhere Polizeisachen – sprawy wyższej rangi policyjnej).

sygnatury numeryczne, wprowadzone na potrzeby digitalizacji inwentarzy archiwalnych, zawierają w nawiasach również stare sygnatury.

²⁹ GRABOWSKI, *Deutscher und polnischer Nationalismus*, 47-49; VOLKMANN, *Die Polenpolitik des Kaiserreichs*, 109-114.

³⁰ Ministeriums des Innern, Rep. 77, Nr. 47 c: Die Polenbewegung im rheinisch westfälischen Kohlengebiete, t. I, 1890-1901.

³¹ Por. MATWIEJCZYK, *Katolickie towarzystwa robotników polskich w Zagłębiu Ruhry*, t. I: *Rozwój organizacyjny a świadomość narodowa 1871-1894* (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1999), 307-323.

³² GStAPKB, I HA, Rep. 77, Tit. 437a, Nr. 174, k. 79: minister spraw wewnętrznych do naczelników prezesów prowincji, Berlin 21.10.1894. Por. Ch. KLESSMANN, *Polnische Bergarbeiter im Ruhrgebiet 1870-1945. Soziale Integration und nationale Subkultur einer Minderheit in der deutschen Industriegesellschaft* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1978), 86; J. KOZŁOWSKI, *Rozwój organizacji społeczno-narodowych wychodźstwa polskiego w Niemczech w latach 1870-1914* (Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987), 173; MATWIEJCZYK, *Katolickie towarzystwa*, t. I, 331-337.

³³ Patrz wyżej, wykaz akt.

Można więc powiedzieć, że pod koniec 1894 r. rozpoczęto w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych proces centralizacji działań organizacyjnych i nadzorczych w zakresie kontroli ruchu polskiego, który trwał przez następnych kilka lat. Było to oczywiście wynikiem zmiany ogólnych kierunków i priorytetów polityki rządu pruskiego wobec polskiej społeczności narodowej, których podstawą miała być wzmożona kontrola i nadzór policyjny nad wszelkimi formami aktywności Polaków. Struktura administracyjna i organizacyjna Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, jako najwyższego i centralnego organu kierowniczego dla urzędów administracji lokalnej i prowincjonalnej, w tym policji, musiała być dostosowana do nowych zadań i wyzwań.

Z zachowanych źródeł wynika, że kluczowym momentem w reorganizacji ministerstwa było rozporządzenie urzędującego zaledwie od roku ministra Georga von Rheinbarena z 19 stycznia 1900 r.³⁴ Na jego podstawie wprowadzono już od następnego dnia nową organizację pracy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Wprawdzie zachowano generalny podział na dwa wydziały, jednak ujednotwiono ich wewnętrzną strukturę, tworząc przy każdym z nich po siedem referatów, co przedstawia poniższa tabela.

Tabela nr 1. Struktura organizacyjna pruskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w 1900 r.³⁵

Minister Spraw Wewnętrznych
I. Zastępca ministra w randze podsekretarza stanu (I Unterstaatssekretär)
Zakres obowiązków: – Zastępstwo J.E. Ministra. – Obowiązki dyrektorskie (kierownicze) dla wydziału I. – Zarządzanie pracą resortu. – Sprawy personalne wyższych urzędników ministerstwa. – Sprawy odznaczeń państwowych.
II. Zastępca podsekretarza stanu w randze dyrektora ministerialnego (II Ministerialdirektor)
Zakres obowiązków: – Obowiązki dyrektorskie (kierownicze) dla wydziału II. – Zastępstwo podsekretarza stanu. – Sprawy personalne urzędników biurowych, kancelaryjnych i niższych w ministerstwie. – Zarządzanie fundacją stypendialną Schuckmanna.

³⁴ GStAPKB, Rep. 77, Nr. 54: Personalangelegenheiten und Geschäftsverteilung innerhalb des Ministeriums vom 29. Dezember 1898 bis 31. Dezember 1915, k. 17: minister spraw wewnętrznych Rheinbaben, Berlin 19.01.1900 (oryg.).

³⁵ GStAPKB, Rep. 77, Nr. 54, k. 18-20: Geschäftsverteilungs-Plan für das Ministerium des Innern (1900).

Wydział I (I Abteilung)			Wydział II (II Abteilung)		
Nr ref.	Nazwa referatu	Nazwisko decernenta	Nr ref.	Nazwa referatu	Nazwisko decernenta
1	Sprawy personalne urzędników (Personalien)	von Kitzing	8	Fundacje i zapomogi (Stiftungen und Unterstützungen)	Harder
2	Sprawy komunalne (Kommunalsachen)	Brandt	9	Sprawy budżetu, żandarmerii, kanalizacji (Etat, Gendarmerie, Entwässerungen)	Lindig
3	Polityka społeczna i przedsiębiorczość (Sozialpolitik und Gewerbe)	Kruse	10	Sprawy ubezpieczeń i kas oszczędności (Versicherungs- und Sparkassensachen)	v. Knebel-Döberitz
4	Policja (Polizei)	Maubach	11	Zakłady karne (Strafanstaltssachen)	Krohne
5	Sprawy komunalno-podatkowe (Kommunal- und Kommunalsteuersachen)	Freund	12	Sprawy obywatelstwa i sprawy zagraniczne (Staatsangehörigkeits- und Auslandssachen)	Holtz
6	Sprawy komunalne i polityczne (Kommunalsachen und politische Angelegenheiten)	Falkenhayn	13	Biuro prawne (Justitiariat)	Schimmel-Pfennig
7	Sprawy polityczne (Politische Angelegenheiten)	Sachs	14	Sprawy wojskowości, urzędów stanu cywilnego, rolnictwa i transportu (Militärsachen, Standesamtssachen, Landwirtschaftliches pp.)	v. Jarotzky

Oba wydziały, poza numeracją, nie miały własnych nazw, a z zakresu kompetencji przypisanych do nich referatów można wnioskować, że wydział I miał charakter bardziej ogólny, gdzie podejmowano decyzje o znaczeniu politycznym, wydział drugi zaś bardziej szczegółowy i „techniczny”. Trzeba jednak przyznać, że poszczególne kompleksy zagadnień nie były przypisane wyłącznie do jednego referatu, np. sprawy komunalne były rozbite aż na trzy referaty w wydziale I, podobnie jak sprawy polityczne, które załatwiane były w tym wydziale w dwóch referatach. Odwrotna była sytuacja w referacie 14. wydziału II, gdzie sprawy wojskowe (głównie związane z ewidencją poborowych) połączone były ze sprawami urzędów stanu cywilnego, transportu i rolnictwa.

Skutkiem tego przemieszania zagadnień była konieczność kontrasygnaty (koreferatu) dwóch lub nawet trzech decernentów z referatów zajmujących się podobną tematyką niezależnie od wydziału. Powodowało to automatycznie wzajemną kontrolę podejmowanych decyzji, przy równoczesnej konieczności konsultowania i uwzględnienia różnych aspektów załatwianej sprawy. Do obsługi technicznej każdy referat miał przydzielonych dwóch lub trzech sekretarzy (pracowników biurowych w różnej randze) oraz podobną liczbę pracowników obrachunkowych (kalkulatury). Każdy referat miał w swoim zakresie kompetencji od 8 do 12 dużych bloków tematycznych (o czym niżej). W 1901 r. w ministerstwie zatrudnionych było 22 wyższych urzędników decyzyjnych w randze od asesora rejencyjnych (Regierungs-Assessor) po „rzeczywistych tajnych naczelnych radców rejencyjnych” (Wirklicher Geheimer Oberregierungsrat)³⁶. Wraz z pracownikami biurowymi i obrachunkowymi liczba pracowników ministerstwa związanych z obiegiem dokumentów mogła w tym czasie liczyć ok. 100 osób (nie licząc kancelistów, gońców i personelu porządkowego)³⁷.

Wraz z opisaną wyżej reorganizacją referatów merytorycznych przeprowadzono prawdopodobnie w 1900 r. również reorganizację tajnego sekretariatu i tajnych registratur. Ponieważ brak jest pełnej dokumentacji źródłowej na ten temat, można jedynie stwierdzić, że w nowej strukturze w 1900 r. istniał podział na pięć głównych tajnych registratur. Pierwsza i najważniejsza tajna registratura opatrzona była literą „C”, pozostałe cztery miały kolejne numery rzymskie (I–IV)³⁸. Ten system udoskonalono już w roku następnym. Prawdopodobnie z tajnej registratury „C” utworzono „Biuro Centralne” („Centralbureau” – pisownia oryginalna – W.M.), do którego trafiały wszystkie najważniejsze sprawy, i które prowadziło dwa dzienniki podawcze: sygnowany literą C – obejmował wszystkie sprawy personalne urzędników ministerstwa i wyższych urzędników w urzędach pruskich prowincji, sprawy polskie i „inne tajne sprawy” oraz C – rejestrujący sprawy personalne urzędników rejencji i landratur oraz sprawy związane z ruchem socjalistycznym i anarchistycznym. Wszystkie sprawy z Biura Centralnego przed odesłaniem ich do referatu merytorycznego trafiały na biurko zastępcy lub samego ministra, który odpowiednią adnotacją zastrzegał sobie prawo sygnowania odpowiedzi własnym podpisem. Następnie sprawy te trafiały do właściwych referatów merytorycznych wydziału I. Już więc sam fakt kierowania spraw

³⁶ GStAPKB, Rep. 77, Nr. 54, k. 53: wykaz imienny z 1901 r. Liczba ta wynikała z faktu, że w czterech największych referatach (3, 4, 10, 11) pracowali również referenci pomocniczy.

³⁷ GStAPKB, Rep. 77, Nr. 54, k. 53: szacunki własne autora niniejszego tekstu.

³⁸ GStAPKB, Rep. 77, Nr. 54, k. 21: pismo ministra spraw wewnętrznych z 4.05.1900 (odpis).

dotyczących „ruchu polskiego” (Polenbewegung), socjalistycznego i anarchistycznego do Biura Centralnego nadawał im najwyższą rangę w ministerialnych procedurach biurokratycznych.

Oprócz Biura Centralnego funkcjonowały w 1901 r. pozostałe cztery tajne registry numerowane cyframi rzymskimi. W pierwszej rejestrowano, następnie kierowano do referatów merytorycznych sprawy dotyczące ogólnych zagadnień administracji, najwyższych organów państwa i konstytucji. W drugiej tajnej registraturze rejestrowano akta dotyczące spraw policji i żandarmerii (w układzie terytorialnym: prowincje, rejencje, powiaty, miasta itp.). W tej registraturze wydzielono odrębny dziennik podawczy opatrzony literą S – w którym rejestrowano wszystkie sprawy związane z zakładami karnymi (Strafanstaltssachen). Trzecia tajna registratura zajmowała się sprawami fundacji, zakładów i sprawami związanymi z różnymi formami wspierania potrzebujących (w tym również sprawy weteranów). Wreszcie do czwartej registry trafiały sprawy związane z administracją prowincji, powiatów i gmin. Ponadto wydzielono jeszcze dwie registry odrębne, ściśle tematyczne: registratura opatrzona symbolem M (Militärsachen) zajmowała się wszystkimi sprawami wojskowymi, a opatrzona literą P (Presssachen) zajmowała się sprawami prasowymi³⁹.

Po wstępnej klasyfikacji tematycznej w registraturze pismo przychodzące trafiało do danego wydziału, gdzie pod okiem dyrektora (Dirigent) kierowano je do konkretnego referatu. Po podjęciu decyzji w referacie merytorycznym i sporządzeniu konspektu odpowiedzi (wraz z oryginałem pisma wychodzącego) oraz po uzyskaniu ewentualnych podpisów lub uwag koreferentów z innych referatów pismo przychodzące wraz z konspektem odpowiedzi wracało do danej registry, gdzie łączono je w tomy tematyczne, ułożone chronologicznie, opatrzone odpowiednim tytułem i sygnaturą określającą przynależność do tejże registry⁴⁰.

Jak już wyżej wspomniano, „sprawy polskie” trafiały do Biura Centralnego, stamtąd były kierowane do referatów wydziału I, którym kierował bezpośrednio pierwszy zastępca ministra, a nadzorował sam minister. Przyjęte w tytule

³⁹ GStAPKB, Rep. 77, Nr. 54, k. 53: Direktoren und vortragende Räte pp. des Ministeriums des Innern. Na odwrocie wykaz, nazwiska kierowników i opis zadań registratur.

⁴⁰ Jedynym śladem, jaki pozostawał po decernencie referatu merytorycznego, był jego podpis na konspekcie pisma wychodzącego lub czasem wpisane ołówkiem nazwisko na oryginale pisma wpływającego. Było też normą, że w jednym tomie akt tematycznych mogły być zawarte pisma załatwiane przez kilku decernentów z różnych referatów. Przy ważnych sprawach z góry ustalano głównego referenta i jednego lub dwóch koreferentów z pokrewnych referatów, których nazwiska wpisywano na lewym marginesie konspektu pisma wychodzącego.

i użyte tu pojęcie „sprawy polskie” jest bardzo ogólne i wymaga pewnego doprecyzowania. Do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych trafiały bowiem sprawy (pisma, wnioski, zapytania, memoriały, sprawozdania i raporty) z podległych ministerstwu jednostek administracji terytorialnej. Główny trzon korespondencji z ministerstwem prowadziły odpowiednie wydziały lub prezesi rejencji, których raporty opiniowali lub jedynie przyjmowali do wiadomości naczelnicy prezesi prowincji. W raportach tych opierano się z kolei na informacjach dostarczanych przez landratów i burmistrzów miast w danej rejencji. W tym gigantycznym i hierarchicznie zorganizowanym obiegu informacji najszerzej pojęte „sprawy polskie” mogły oznaczać wszystkie aspekty administracyjne w okręgach zamieszkałych przez Polaków. W praktyce jednak za „sprawy polskie” w wymiarze politycznym (Polen-Sachen) uważano te, które miały jakiegokolwiek odniesienie do polskiej aktywności narodowej. W wewnętrznych rozporządzeniach organizacyjnych ministerstwa, wyznaczających zakres kompetencji poszczególnych referatów, określano je „polską agitacją” (Polenagitation) i łączono z „agitacją duńską” oraz „welficką”⁴¹, gdyż, jak wyżej wspomniano, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych było najwyższą instancją policji politycznej w państwie i sprawowało kontrolę nad wszelkimi formami aktywności politycznej grup społecznych i narodowych.

W tym kontekście sprawy „agitacji polskiej”, „duńskiej” i „welfickiej”, rozpatrywane w jednym referacie z ruchem socjalistycznym, anarchistycznym i robotniczym, tworzyły główny trzon problemów uznawanych za zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa. Dlatego właśnie sprawy dotyczące „polskiej agitacji” kierowano do Biura Centralnego „C”, skąd trafiały do referatu siódmego w pierwszym wydziale. Był to specjalny referat do podejmowania decyzji w „sprawach politycznych” (Politische Angelegenheiten). Poza wspomnianymi wyżej zagadnieniami referat do spraw politycznych zajmował się generalnie sprawami policji politycznej w państwie, sprawami dotyczącymi kontroli stowarzyszeń, zgromadzeń i prasy oraz ogólnymi sprawami parlamentu. Jego decernentem był w latach 1900–1902 radca rejencyjny Ernst Sachs, który od 1895 r. był wyższym urzędnikiem w naczelnym prezydium prowincji

⁴¹ W języku niemieckim terminem „Welfische Bewegung” lub „welfische Agitation” określano ruch separatystyczny elit politycznych i arystokratycznych, powstały po aneksji przez Prusy Królestwa Hanoweru w 1866 r. i przejęciu jego aktywów państwowych (Welfenfonds). Po zjednoczeniu Niemiec partia hanowerska (Deutsch-Hannoversche Partei, powstała w 1869 r.) posiadała zazwyczaj kilku posłów w Reichstagu i Landtagu współpracujących (podobnie jak „koła polskie”) z katolicką partią Centrum. Por. H.-G. ASCHOFF, *Welfische Bewegung und politischer Katholizismus 1866–1918. Die Deutschhannoversche Partei und das Zentrum in der Provinz Hannover während des Kaiserreichs* (Düsseldorf: Droste, 1987).

poznańskiej i właśnie za zasługi na tym stanowisku trafił do pracy w ministerstwie⁴². Od marca 1902 r. po przejściu Sachsa do pracy w prezydium policji w Berlinie funkcję tę pełnił przejściowo przez kilka miesięcy tajny radca rejencyjny i późniejszy minister Hans Dallwitz⁴³. On również trafił do ministerstwa z naczelnego prezydium w Poznaniu.

Drugim referatem, który miał kluczowe znaczenie dla podejmowania decyzji w „sprawach polskich”, mimo że bezpośrednio ich nie dotyczył, był referat czwarty pierwszego wydziału, któremu podlegały wszystkie sprawy policji, poza policją polityczną (która należała do zakresu kompetencji omówionego tu referatu siódmego).

Referat czwarty zajmował się sprawami królewskich (państwowych) urzędów policji na wszystkich szczeblach i we wszystkich prowincjach (istniejącymi i nowo zakładanymi), w tym obsadą urzędów, sprawami urzędników, do których należeli również okręgowi komisarze policji w Zagłębiu Ruhry, obwodowi komisarze w prowincji poznańskiej i honorowo pełniący swe obowiązki wójtowie (Amtsvorsteher) w prowincjach wschodnich poza Wielkopolską. W referacie tym podejmowano także decyzje dotyczące policji granicznej, której ważnymi organami były graniczne komisariaty policji, spośród których komisariat w Bytomiu odgrywał szczególną rolę w zwalczaniu ruchu polskiego⁴⁴. W tym kontekście było oczywiste, że sprawy rozbudowy, organizacji pracy i obsady personalnej urzędów policji w prowincjach zamieszkałych przez Polaków miały istotne znaczenie dla kontroli i inwigilacji „ruchu polskiego”. Ponadto decernent tego referatu był koreferentem dla referatu zajmującego się rzemiosłem i przedsiębiorczością, który z kolei nadzorował policję teatralną (cenzurę sztuk i przedstawień teatralnych)⁴⁵.

⁴² GStAPKB, Rep. 77, Nr. 54, k. 18-20: Geschäftsverteilungsplan für das Ministerium des Innern (1900). Ernst Sachs (ur. w 1865 r.) od 1886 r. był referendarzem w administracji prowincji Alzacji-Lotaryngii, w 1892 r. awansowany na asesora rejencyjnego. W grudniu 1894 r. przejął tymczasowo obowiązki dyrektora biura prasowego w pruskim rządzie (Das Litteralische Büro im Staatsministerium). W 1895 r. został asesorem rejencyjnym w naczelnym prezydium prowincji poznańskiej, skąd przed 1900 r. trafił do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Tam w 1901 r. awansował na radcę rejencyjnego. W latach 1902–1905 pracował w prezydium policji w Berlinie, a następnie został zatrudniony w Ministerstwie Finansów, gdzie przeszedł kolejne szczeble kariery aż do dyrektora wydziału budżetowo-kasowego (1918 r.) w randze rzeczywistego naczelnego tajnego radcy finansowego. Por. *Die Protokolle des Preussischen Staatsministeriums*, t. X, 430.

⁴³ Por. przypis 23.

⁴⁴ W zakres pracy tego referatu wchodziły jeszcze sprawy materiałów wybuchowych, godziny policyjnej, prowincjonalnych instytucji dla osób chorych umysłowo i opieki nad ubogimi. Por. GStAPKB, Rep. 77, Nr. 54, k. 18-20: Geschäftsverteilungsplan für das Ministerium des Innern (1900).

⁴⁵ Osobne miejsce w ministerstwie zajmowały sprawy personalne i obsada urzędów prowincjonalnych (prezdia prowincji, rejencje, landratury, wójtowie), w tym również komisji kolonizacyjnej. Ministerstwo przykładało szczególną wagę do tego, by na któreś z tych stanowisk w prowincjach

Decernentem referatu policji był w 1900 r. pracujący w ministerstwie zaledwie od dwóch lat dr Eduard Maubach, który przechodząc przez wszystkie szczeble kariery urzędniczej, pozostał na tym stanowisku aż do upadku cesarstwa Hohenzollernów w 1918 r. i w wieku 80 lat przeszedł na emeryturę⁴⁶. Maubach trafił do ministerstwa już jako doświadczony urzędnik, naczelny prezes prowincji Prus Wschodnich, gdzie przez kilka lat na bieżąco uczestniczył w realizacji „Polenpolitik”. Zakres jego kompetencji i obowiązków, jak również kształt kierowanego przez niego referatu z czasem się zmieniał. Na początku czerwca 1901 r. nowy minister von Hammerstein zarządził podział tego obszernego referatu na dwa odrębne⁴⁷. Maubachowi pozostawiono najważniejsze sprawy policji królewskiej (państwowej) o znaczeniu kluczowym dla państwa i jego referat otrzymał numer 2 po zlikwidowanym referacie do spraw komunalnych, którego z kolei zadania rozdzielono na dwa pozostałe referaty do spraw komunalnych. W ten sposób utrzymano ogólną liczbę siedmiu referatów w I wydziale. Od tej pory Maubach kierował sprawami dotyczącymi personaliów, etatów, organizacji i wszelkimi sprawami królewskich urzędów policji, łącznie z komisarzami obwodowymi w prowincji poznańskiej i komisarzami granicznymi. Dodano mu sprawy policji bezpieczeństwa i policji sanitarnej (w tym również obyczajowej), policyjnej ochrony cesarza i innych rodzin książęcych, sprawy policji granicznej i sprawy materiałów wybuchowych.

wschodnich nie została nominowana osoba niezapewniająca pełnej lojalności politycznej i niemieckiego nastawienia (*deutsche Gesinnung*). Pośrednio sprawami dotyczącymi Polaków zajmował się jeszcze wspomniany referat do spraw polityki społecznej i przedsiębiorczości, który załatwiał sprawy robotników rolnych, emigracji sezonowej (*Sachsengänger*) i opieki nad robotnikami z Królestwa Polskiego i Galicji.

⁴⁶ Eduard Maubach, dr, ur. 9.12.1838 r. w Königswinter koło Bonn, zm. w 1925 r. Ukończył prawo na uniwersytecie w Bonn. Kariere prawniczą rozpoczął w 1863 r. jako askultator w tamtejszym sądzie ziemskim, wkrótce jednak przeszedł do służby w administracji państwowej, zostając w 1865 r. referendarzem rejencyjnym w rejencji kolońskiej, a następnie poczdamskiej. W 1873 r. został asesorem rejencyjnym, rok później landratem w powiecie Johannsburg (obecnie Pisz). W 1888 r. awansowano go na naczelnego radcę rejencyjnego i zaczął pełnić komisarycznie urząd naczelnego prezesa prowincji Prus Wschodnich w Królewcu. W 1890 r. mianowany na to stanowisko, pozostał w Królewcu do 1898 r., kiedy to został powołany do pracy w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. Tam uzyskał tytuł tajnego naczelnego radcy rejencyjnego, podniesiony w 1909 r. do rangi radcy rzeczywistego. W tym czasie po ministrze i wiceministrach był najwyższym rangą urzędnikiem w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. W latach 1884–1888 poseł do Reichstagu z ramienia Niemieckiej Partii Konserwatywnej (*Deutschkonservative Partei*). Dnia 1.04.1919 r. przeszedł w stan spoczynku. Por. Ch. TILITZKI, *Die Albertus-Universität Königsberg. Ihre Geschichte von der Reichsgründung bis zum Untergang der Provinz Ostpreußen*, t. I: 1871–1918 (Berlin: Akademie Verlag, 2012), 581; *Die Protokolle des Preussischen Staatsministeriums*, t. X, 414.

⁴⁷ GStAPKB, Rep. 77, Nr. 54, k. 49: minister spraw wewnętrznych von Hammerstein, Berlin 5.06.1901 (odpis).

Pozostała część spraw policyjnych została przeniesiona z referatu Maubacha do nowego referatu, którym miał kierować tajny radca rejencyjny Richter. W zakresie jego kompetencji znalazły się sprawy wszystkich pozostałych kategorii policji, a więc policji sanitarnej, drogowej, rzecznej, portowej, budowlanej i ogniowej, oraz inne sprawy policyjne o charakterze porządkowym⁴⁸.

Ten układ przetrwał zaledwie do marca 1902 r. Wtedy to minister Hammerstein dokonał kolejnej reorganizacji referatów. Nie jest wykluczone, że istniały ku temu głębsze przyczyny polityczne. Z jednej strony bowiem, wraz ze zmianą kanclerza w 1900 r. rząd nasilił politykę antypolską w prowincjach wschodnich, szczególnie w prowincji poznańskiej. Jednym z jej wymiernych efektów był wprowadzony w 1900 r. bezwzględny nakaz nauczania religii w języku niemieckim w szkołach elementarnych. Z drugiej strony te działania administracyjne napotkały na szeroki opór społeczny, którego ogniskiem zapalnym stał się tzw. strajk dzieci polskich we Wrześni w maju 1901 r.⁴⁹ Mające miejsce w jego następstwie wydarzenia – proces sądowy oraz wymierzone rodzicom oraz dzieciom surowe kary – odbiły się szerokim echem w opinii publicznej państw europejskich i bardzo pogorszyły wizerunek Prus jako państwa prawa⁵⁰. Można więc przypuszczać, że zmiany organizacyjne wprowadzane od 1 kwietnia 1902 r. do pruskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, które dotyczyły głównie spraw polskich, były reakcją na te wydarzenia⁵¹.

W nowym układzie wspomniany już tajny radca Dallwitz otrzymał kierownictwo referatu siódmego – spraw politycznych (i równocześnie spraw polskich). Ponadto do jego referatu przydzielono sprawy dotyczące obywateli niemieckich za granicą i obcokrajowców w kraju, łącznie z procedurami ich wydalania (generalnie sprawy obywatelstwa i spraw zagranicznych), które wcześniej należały do referatu trzynastego w wydziale II. Referat ten został rozwiązany, a pozostały zakres spraw przeniesiono do referatu czternastego, który po reorganizacji otrzymał numer 13⁵². System ten przetrwał jednak zaledwie kilka miesięcy, gdy okazało się, że Dallwitz w grudniu 1902 r.

⁴⁸ GStAPKB, Rep. 77, Nr. 54, k. 54-82: Geschäftsverteilungsplan für das Ministerium des Innern (1901). Zakres tych spraw był znacznie większy, ale ich wymienianie nie mieści się w obrębie niniejszych rozważań, gdyż nie dotyczyły one spraw polskich.

⁴⁹ Por. KORTH, *Die preußische Schulpolitik*, 101-112.

⁵⁰ KORTH, *Die preußische Schulpolitik*, 105-112; TRZECIAKOWSKI, „Dyplomacja niemiecka wobec strajku dzieci wrzesińskich”, w *Ars historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski*, red. M. Biskup i in. (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1976), 178-189.

⁵¹ GStAPKB, Rep. 77, Nr. 54, k. 84: minister spraw wewnętrznych von Hammerstein, Berlin 21.03.1902.

⁵² IBIDEM.

odszedł z ministerstwa. Wtedy minister dokonał kolejnej rozszady stanowisk i kompetencji. Rozporządzeniem z dnia 20 grudnia 1902 r. przeniósł sprawy dotyczące „agitacji polskiej, welfickiej i duńskiej” do referatu pierwszego, a więc najważniejszego w wydziale I⁵³. Na jego czele stanął nowo zatrudniony, pochodzący z arystokratycznej rodziny Friedrich Wilhelm von Schwerin. Schwerin przeszedł długą drogę kariery urzędniczej w prowincjach wschodnich, którą rozpoczął w komisji kolonizacyjnej w Poznaniu, a skończył jako landrat w Toruniu, skąd w 1902 r. awansował do pracy w ministerstwie⁵⁴. Prywatnie był członkiem nacjonalistycznego Związku Wszechniemieckiego i zdecydowanym wrogiem Polaków. To on w 1908 r. z ramienia ministerstwa przygotowywał projekt ustawy wyłączeniowej⁵⁵.

Od grudnia 1902 r. Schwerinowi podlegały w referacie pierwszym ministerstwa wszystkie sprawy personalne i obsady stanowisk w urzędach prowincji, rejencji i landratur. Do tego dochodziły sprawy personalne urzędników komisji kolonizacyjnej i nowo dodane sprawy „agitacji polskiej, duńskiej i welfickiej”. W referacie sąsiednim dr Maubach czuwał nad wszystkimi sprawami królewskich dyrekcji i prezydiów policji, łącznie z urzędami komisariatów granicznych. Natomiast w referacie siódmym pozostawiono szeroko pojęte sprawy policji politycznej, w tym kontrolę zgromadzeń, stowarzyszeń i wszelkich form publikacji, szczególnie prasy, ponadto nadzór na ruchem socjalistycznym, anarchistycznym i ogólnie robotniczym (strajki). Decernent tego referatu zarządzał również specjalnym „funduszem dyspozycyjnym policji na tajne wydatki”, czyli finansowaniem tajnych agentów i informatorów policji. Na czele tego referatu stanął w 1902 r. Kuno von Westarp. Westarp także przeszedł drogę kariery urzędniczej w prowincji poznańskiej, pełniąc przez kilka lat funkcję landrata⁵⁶.

⁵³ GStAPKB, Rep. 77, Nr. 54, k. 91, Berlin 20.12.1902.

⁵⁴ Friedrich Wilhelm von Schwerin, ur. 2.04.1862 r. w Wustrau (siedziba rodowa) w Brandenburgii, zm. 14.02.1925 r. w Berlinie. Po studiach prawniczych rozpoczął w 1886 r. pracę jako referendarz sądowy, jednak wkrótce przeszedł do służby w administracji państwowej. W 1888 r. awansowany na referendarza rejencyjnego, od 1891 r. pracował w komisji kolonizacyjnej w Poznaniu na stanowisku asesora. Od 1895 r. pracował w urzędzie naczelnego prezydium prowincji śląskiej we Wrocławiu i komisarycznie pełnił urząd landrata Goerlitz (Zgorzelca). Od 1896 r. był landratem w Toruniu. W 1902 r. trafił do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych jako pracownik pomocniczy (w randze landrata). W 1903 r. awansował na tajnego radcę rejencyjnego, a w 1907 r. na radcę naczelnego. Rok później został prezesem rejencji we Frankfurcie nad Odrą. Swoją urzędową karierę zakończył w 1918 r. Po rewolucji listopadowej, na początku 1919 r. przeniesiony w stan spoczynku. *Die Protokolle des Preussischen Staatsministeriums*, t. IX, 418; t. X, 436.

⁵⁵ BROSZAT, *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*, wyd. 2, 159-160.

⁵⁶ Kuno Friedrich Viktor Graf von Westarp, ur. 12.08.1864 r. w Ludomiu (powiat obornicki) w prowincji poznańskiej, zm. 30.07.1945 r. w Berlinie. Odbił studia prawnicze na uniwersytetach

Przyjęte w grudniu 1902 r. rozwiązania organizacyjne w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych przetrwały nieco dłużej niż poprzednio, gdyż kolejne zmiany obserwujemy w aktach ministerstwa dopiero w 1908 r.⁵⁷ I znów, jak się wydaje, przyczyną zmian były sprawy polityczne, z którymi zbiegły się w czasie sprawy personalne. Rok 1908, wraz z uchwaleniem pruskiej ustawy o przymusowych wywłaszczeniach polskich majątków ziemskich i ustawą Rzeszy o stowarzyszeniach, był punktem kulminacyjnym w prowadzonej przez rząd pruski polityce (anty)polskiej. W tym czasie, zapewne w nagrodę, Schwerin otrzymał samodzielne stanowisko prezesa rejencji we Frankfurcie nad Odrą. Jego odejście stało się pretekstem do kolejnej reorganizacji referatów merytorycznych ministerstwa⁵⁸. Kierowany przez Schwerina referat pierwszy objął dr Hermann von Ziller⁵⁹. Przeszedł on do pracy w ministerstwie już rok wcześniej prosto ze stanowiska landrata w Zabrze i szybko awansował, jednak nie powierzono mu odpowiedzialnej funkcji kontroli ruchu polskiego

w Tybindze, Wrocławiu, Lipsku i Berlinie zakończone egzaminem państwowym w 1885 r. W roku następnym odbył roczną, ochotniczą służbę wojskową, a w 1887 r. wstąpił do administracyjnej służby państwowej. Po zdaniu drugiego egzaminu państwowego w 1891 r. w randze asesora rejencyjnego sprawował w zastępstwie funkcję landrata w Gostyniu, następnie pracował w landraturze powiatu w Babimoście (Bomst), gdzie w 1893 r. objął funkcję landrata. W latach 1900–1904 był landratem powiatu Randow w rejencji szczecińskiej i równocześnie od 1902 r. komisarycznym urzędnikiem pomocniczym w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. Rok później awansował na dyrektora policji, a w 1904 r. objął funkcję prezydenta policji w satelickim wobec Berlina mieście Schöneberg (i Wilmersdorf). Dnia 1.04.1908 r. rozpoczął pracę w naczelnym sądzie administracyjnym. W kwietniu 1920 r. przeszedł w stan spoczynku. Był członkiem Niemieckiej Partii Konserwatywnej (Deutschkonservative Partei) i w latach 1908–1918 oraz 1920–1930 posłem do Reichstagu z ramienia tej partii. W latach 1930–1932 reprezentował w Reichstagu Konserwatywną Partię Ludową (Konservative Volkspartei), której był współzałożycielem. Por. *Die Protokolle des Preussischen Staatsministeriums*, t. X, 450; M. ZIRLEWAGEN, „Westarp, Kuno (Friedrich Viktor) Graf von”, w *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, t. XXVII, begr. und hrsg. von F. W. Bautz (Nordhausen: Bautz, 2007), szp. 1527-1533.

⁵⁷ GStAPKB, Rep. 77, Nr. 54, k. 84: minister spraw wewnętrznych von Hammerstein, Berlin 23.09.1908.

⁵⁸ IBIDEM.

⁵⁹ Hermann Ziller, dr (od 1905 r. nosił tytuł szlachecki Freiherr von), ur. w 1867 r., zm. w 1929 r. Prawnik i kapitan w stanie spoczynku. W 1890 r. został referendarzem, w 1894 r. asesorem rejencyjnym, a w 1900 r. pracownikiem pomocniczym Urzędu Spraw Wewnętrznych Rzeszy. Od 1901 r. pracował jako urzędnik w rejencji Kassel, natomiast od 1903 r. był landratem powiatu zabrzańskiego. W 1907 r. rozpoczął karierę jako pracownik pomocniczy w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, jeszcze w tym samym roku awansował na tajnego radcę rejencyjnego (Geheimer Regierungsrat und Vortragender Rat), a w 1910 r. na naczelnego tajnego radcę. Od października 1914 do połowy 1917 r. prezes rejencji w Lüneburgu, do 31.03.1918 r. na stanowisku naczelnego prezesa prowincji pomorskiej. Następnie przeszedł w stan spoczynku. *Die Protokolle des Preussischen Staatsministeriums*, t. X, 455.

i welfickiego⁶⁰. Sprawy te wraz z nadzorem nad funduszem dyspozycyjnym naczelnym prezesów prowincji wschodnich wydzielono z referatu pierwszego i przeniesiono do nowo utworzonego referatu siódmego, którego decernentem został dr Friedrich Conze⁶¹. Conze miał za sobą prawie czterdziestoletnie doświadczenie w pracy na różnych stanowiskach w administracji prowincji wschodnich. W latach 1894–1901 był wyższym urzędnikiem w naczelnym prezydium prowincji w Gdańsku i w prezydium rejencji w Poznaniu, po czym w latach 1901–1908 piastował samodzielne stanowisko landrata Mogilna, gdzie bezpośrednio wcielał w życie rządowe decyzje pruskiej polityki germanizacyjnej⁶². Za te zasługi awansował w 1908 r. do pracy w ministerstwie. W nowym referacie do spraw politycznych zagadnienia „agitacji welfickiej i polskiej” (welfische und polnische Agitation) rozpatrywane były w bardzo szerokim kontekście spraw administracyjnych. Tak więc Friedrich Conze, obok wspomnianego już nadzoru nad funduszem dyspozycyjnym dla naczelnym prezesów prowincji wschodnich, nadzorował wszystkie sprawy gmin miejskich i wiejskich w prowincjach środkowych i wschodnich państwa (Prusy Wschodnie i Zachodnie, Brandenburgię z Berlinem, prowincje: pomorską, poznańską, śląską i saksońską). Do tego doszedł nadzór nad sprawami administracji powiatowej i prowincjonalnej w prowincji poznańskiej, w tym nawet nad statutami powiatowymi pod kątem zatrudniania położnych w teje prowincji⁶³. Sprawy bractw kurkowych, osadnictwa, tworzenia dóbr

⁶⁰ Sprawy Duńczyków („Dänen Sachen”) wyłączono zupełnie ze spraw politycznych i przeniesiono do ostatniego, piętnastego referatu w wydziale II, gdzie m.in. załatwiano sprawy obywatelstwa, paszportów i ruchu transgranicznego. Por. GStAPKB, Rep. 77, Nr. 54, k. 183-186: Geschäftsverteilungsplan für das Ministerium des Innern (1908).

⁶¹ W referacie pierwszym, który zajmował się głównie personaliami najwyższych urzędników w ministerstwie i prowincjach, pozostawiono jedynie sprawy komisji kolonizacyjnej, łącznie z obsadą jej urzędników.

⁶² Friedrich Conze, dr, ur. w 1864 r., zm. w 1949 r. Posiadał wykształcenie prawnicze. W 1889 r. został referendarzem sądowym, a w 1891 r. przeszedł do służby administracyjnej. Od 1894 r. był asesorem rejencyjnym w naczelnym prezydium prowincji Prus Zachodnich w Gdańsku, następnie w prezydium rejencji poznańskiej. W 1901 r. został landratem powiatu w Mogilnie. W 1908 r. powołany do pracy w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. Rok później awansował na tajnego radcę rejencyjnego. Z Ministerstwem Spraw Wewnętrznych był związany przynajmniej do maja 1918 r. (brak dokładnych danych za okres maj–grudzień 1918 r.). W 1919 r. osiągnął szczyt kariery urzędniczej dzięki awansowi na dyrektora ministerialnego w Ministerstwie Opieki Społecznej (Wohlfahrtsministerium) w randze rzeczywistego naczelnego tajnego radcy rejencyjnego (Wirklicher Geheimer Oberregierungsrat). W 1930 r. przeszedł w stan spoczynku. W latach 1930–1934 był prezydentem des Deutschen Evangelischen Bundes. *Die Protokolle des Preussischen Staatsministeriums*, t. X, 371.

⁶³ Nie wiadomo dokładnie, czy i jakie znaczenie polityczne miał ten aspekt. Być może przy dość częstych przypadkach śmierci matek w położu to położna kierowała dziecko do polskiej lub niemieckiej ochronki lub sierocińca, co w ówczesnych czasach miało już wymiar polityczny.

rentowych (Rentengüter) i przyznawania majątkom rangi dóbr rycerskich dopełniały zakres jego obowiązków⁶⁴.

Wcześniejszy referat siódmy, teraz już z numerem 8, nadal zajmował się głównie sprawami policji politycznej, kontrolą zgromadzeń, stowarzyszeń i prasy, sprawami parlamentu i zarządzaniem policyjnym funduszem dyspozycyjnym. Z jego kompetencji wyłączono jednak nadzór nad ruchem socjalistycznym, anarchistycznym i robotniczym. Te zagadnienia przeniesiono do nowo utworzonego, dziewiątego referatu w wydziale I. Decernentem referatu ósmego został we wrześniu 1908 r. Martin Roedenbeck, awansowany do ministerstwa z urzędu rejencji w Arnsberg, gdzie od ponad 10 lat jako wyższy urzędnik na co dzień uczestniczył w podejmowaniu decyzji wobec dynamicznie rozwijającego się ruchu polskiego w westfalskiej części Zagłębia Ruhry⁶⁵.

Natomiast na czele referatu dziewiątego stanął dyrektor policji Eckhardt⁶⁶. W zakresie jego kompetencji i obowiązków znalazły się tylko dwa kompleksy zagadnień: wspomniana już kontrola i inwigilacja ruchu socjalistycznego, anarchistycznego i ogólnie robotniczego (strajki) oraz sprawy szpiegostwa. W tym miejscu trzeba dodać, że po rewolucji 1905 r. w Rosji, której przebieg zwłaszcza w Królestwie Polskim miał dla Prus ogromne znaczenie, powołano przy prezydium policji w Berlinie z dniem 1 stycznia 1907 r. Centralne Biuro Policji (Polizei-Zentralstelle), którego zadaniem było podejmowanie na terenie Prus wszelkich działań antyszpiegowskich oraz prowadzenie szkoleń, werbowanie urzędników i agentów do służby wywiadowczej i kontrwywiadowczej⁶⁷. Biuro to, usytuowane w prezydium policji w Berlinie, podlegało Ministerstwu Spraw Wewnętrznych, mimo że wykonywało również zadania zlecone przez sztaby armii i admiralicji, które ponosiły przy tym częściowe

⁶⁴ GStAPKB, Rep. 77, Nr. 54, k. 182: rozporządzenie ministra spraw wewnętrznych z 23.09.1908 oraz k. 183-186: Geschäftsverteilungsplan für das Ministerium des Innern (1908).

⁶⁵ Martin Roedenbeck, ur. 20.10.1864 r. w Poznaniu, wyznania ewangelickiego. Studiował prawo w Berlinie i Halle, pierwszy egzamin państwowy zdał w 1889 r. i wtedy został referendarzem sądowym w Magdeburgu. Od 1891 r. na tym samym stanowisku w Kassel, od 1894 r. jako asesor w prezydium rejencji Arnsberg. Od 26.09.1908 r. pomocniczy pracownik w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. W czerwcu 1909 r. awansowany na tajnego radcę rejencyjnego i Vortragender Rat, a dokładnie cztery lata później na radcę naczelnego (Geheimer Oberregierungsrat). W okresie Republiki Weimarskiej nadal pracował w ministerstwie jako kierownik referatu I w wydziale policji. Po osiągnięciu wieku emerytalnego w marcu 1930 r. przeszedł na emeryturę. S. NAAS, *Die Entstehung des Preußischen Polizeiverwaltungsgesetzes von 1931. Ein Beitrag zur Geschichte des Polizeirechts in der Weimarer Republik* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2003), 41, przypis 98; *Die Protokolle des Preußischen Staatsministeriums*, t. X, 428.

⁶⁶ Brak danych personalnych.

⁶⁷ Por. J.W. SCHMIDT, *Gegen Rußland und Frankreich. Der deutsche militärische Geheimdienst 1890–1914*, wyd. 5 (Ludwigsfelde: Ludwigsfelder Verlagshaus, 2015), 255-274.

koszty jego funkcjonowania⁶⁸. Niemniej jednak właściwymi organami do wykonywania zadań antyspieszających były specjalne biura (referaty) w prezydiach policji. Tym samym sprawy kontroli antyspieszającej i prowadzenie własnej działalności agenturalnej na terenie innych państw było zadaniem pruskiej policji politycznej. Nowy referat w ministerstwie miał nadzorować te działania.

Podsumowując, można stwierdzić, że od końca września 1908 r. działały w I wydziale Ministerstwa Spraw Wewnętrznych aż cztery referaty (przy łącznej liczbie dziewięciu), które zajmowały się sprawami policji i policyjnej kontroli społeczeństwa: referat drugi, kierowany przez Maubacha, referat szósty, kierowany przez Gersdorffa, referat ósmy, kierowany przez Roedenbecka i dziewiąty przez Eckhardta⁶⁹. Równocześnie widoczna jest nie tylko wyraźna koncentracja w referacie siódmym (Friedricha Conzego) wszystkich spraw ściśle politycznych, związanych z ruchem narodowym Polaków, ale również łączenie ich w tymże referacie ze sprawami administracyjnymi prowincji poznańskiej, postrzeganej jako centrum tego ruchu.

Z analizy obiegu dokumentów wynika jednoznacznie, że przy podejmowaniu decyzji, np. w sprawach urzędników w prezydium policji w Poznaniu czy komisariatu granicznego w Bytomiu, koreferentem dla Maubacha był Conze. Przy podejmowaniu decyzji wobec polskich stowarzyszeń czy polskiej prasy w Prusach Zachodnich, na Śląsku lub w Zagłębiu Ruhry Roedenbeck konsultował swe stanowisko z Conzem i Maubachem, zaś dla spraw polskiego ruchu socjalistycznego Eckhardt zasięgał opinii zarówno Roedenbecka (który był jego stałym koreferentem), jak i Conzego⁷⁰. Tym samym obszerne kompleksy spraw politycznych, administracyjnych i policyjnych dotyczących mniejszości polskiej na szczeblu ministerialnym rozstrzygało w zasadzie tylko trzech urzędników merytorycznych, wzajemnie się kontrolując i uzupełniając.

Rozdzielenie zagadnień policyjnych aż do czterech referatów merytorycznych (tylko w I wydziale, gdyż w wydziale II odrębny referat zajmował się sprawami żandarmerii; rozdzielone na różne referaty były też sprawy policji komunalnej) wymagało nie tylko sprawnej obsługi biurowej, ale przede wszystkim skoordynowanych i usystematyzowanych działań tajnej registratury, aby sprawy miały swoją merytoryczną ciągłość, a poszczególne dokumenty

⁶⁸ SCHMIDT, *Gegen Rußland und Frankreich*, 255-274.

⁶⁹ GStAPKB, Rep. 77, Nr. 54, k. 182: rozporządzenie ministra spraw wewnętrznych z 23.09.1908 oraz k. 183-186: Geschäftsverteilungsplan für das Ministerium des Innern (1908).

⁷⁰ Oczywiście w wielu innych specjalistycznych sprawach odwoływano się do koreferentów z innych referatów.

trafiały do właściwych teczek i tomów akt. Dlatego też już w roku następnym (1909) dokonano reorganizacji tajnej registratury nr II, która gromadziła akta dotyczące spraw policji. Registraturę tę podzielono na merytoryczne działy, nadając im kolejne litery alfabetu łacińskiego od „II a” do „II g”⁷¹.

Przekonanie, że sprawom polskim nadawano w ministerstwie najwyższą rangę i z czasem coraz większy ich zakres skoncentrowano w jednym referacie Friedricha Conzega potwierdzają kolejne plany organizacyjne ministerstwa z następnych lat. W 1911 r. do referatu Conzega przeniesiono z referatu pierwszego wszystkie sprawy komisji kolonizacyjnej w Poznaniu (poza sprawami personalnymi jej urzędników)⁷².

W tym samym roku dokonano ostatecznej przed wybuchem wojny, dużej reorganizacji strukturalnej ministerstwa. Było to związane z faktem, że po kilkuletnich negocjacjach i przygotowaniach do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych przeniesiono z ministerstwa wyznań, oświaty i medycyny wszystkie sprawy kontroli sanitarnej i medycznej społeczeństwa oraz realizujących te zadania instytucji (szpitale, instytuty badawcze, zakłady lecznicze, apteki itp.). W związku z tym od 1 kwietnia 1911 r. wprowadzono nowy plan organizacyjny, tworząc dla nowo przyjętych spraw medycznych odrębny wydział III (opatrzone literą M), który obejmował referaty od 18. do 25. i posiadał własną tajną registraturę, również opatrzoną literą „M”⁷³. Utworzenie nowego wydziału pociągnęło za sobą konieczność poszerzenia kierownictwa całego resortu. Do już istniejących funkcji kierowniczych: ministra, jego zastępcy i dyrektora ministerialnego dodano jeszcze dwóch nowych dyrektorów ministerialnych: jeden dyrektor był zwierzchnikiem nowo utworzonego wydziału III, drugi przejął kontrolę nad częścią wydziału I, gdyż w zakresie kompetencji zwierzchnich (dyrektorskich) pierwszego zastępcy ministra pozostawiono jedynie nadzór nad referatem pierwszym tego wydziału i tą częścią referatu siódmego, kierowanego przez Friedricha Conzega, która obejmowała sprawy agitacji welfickiej i polskiej, nadzór nad komisją kolonizacyjną w Poznaniu i wydatkami z funduszu dyspozycyjnego naczelnych prezesów prowincji

⁷¹ GStAPKB, Rep. 77, Nr. 54, k. 192: Anderweite Teilung der Geheimen Registratur II. Zachowane akta ministerialne z tego okresu mają na okładkach nadruk „Abteilung II a”, „Abteilung II b” itd., co jest oczywiście odnośnikiem do właściwej registratury, a nie referatu merytorycznego.

⁷² GStAPKB, Rep. 77, Nr. 54, k. 212-226: Geschäftsverteilungsplan für das Ministerium des Innern (20.02.1911).

⁷³ GStAPKB, Rep. 77, Nr. 57, k. 3-7: rozporządzenie ministra spraw wewnętrznych, Berlin 10.03.1911; GStAPKB, Rep. 77, Nr. 57, k. 30-38: Geschäftsverteilungsplan für das Ministerium des Innern vom 27.11.1911; GStAPKB, Rep. 77, Nr. 54, k. 237-300: Geschäftsverteilungsplan für das Ministerium des Innern (vom 1. Dezember 1913).

wschodnich⁷⁴. Jest to jeszcze jeden dowód na to, że sprawom tym w ministerstwie przypisywano najwyższą rangę. Wszystkie bowiem pisma trafiające na biurko zastępcy ministra musiały być również przedłożone szefowi resortu⁷⁵. Po sfinalizowaniu całego procesu, z dniem 27 listopada 1911 r. dokonano jeszcze niewielkich korekt funkcjonującego od kilku miesięcy podziału organizacyjnego⁷⁶.

Wspomniane kierownictwo ministerstwa składało się więc z szefa resortu oraz jego pierwszego zastępcy w randze podsekretarza stanu (Unterstaatssekretär). Poza nimi było trzech dyrektorów ministerialnych (Ministerialdirektoren) na najwyższych stanowiskach urzędniczych. Pierwszy zastępca ministra, oprócz nadzoru nad strukturą organizacyjną i pracą całego resortu (Geschäftsführung in dem Ministerium) dozorował sprawy personalne wyższych urzędników ministerstwa i wszystkie sprawy wyższych urzędników w prowincjach, opracowywane w referacie pierwszym. Ponadto pod jego nadzorem znajdowały się jeszcze wzmiankowane wcześniej sprawy z referatu Conzego: „agitacja polska i welficka”, komisja kolonizacyjna w Poznaniu oraz wydatki z funduszu dyspozycyjnego naczelnych prezesów prowincji wschodnich. Pierwszy dyrektor ministerialny dr Friedrich Freund⁷⁷ nadzorował pracę i pełnił funkcje dyrektorskie dla pozostałych referatów wydziału I. Ministerialny dyrektor Jarotzky⁷⁸ (wcześniej Kitzing) pełnił funkcje dyrektorskie dla wydziału II i nadzorował sprawy personalne niższych urzędników. Wreszcie

⁷⁴ GStAPKB, Rep. 77, Nr. 57, k. 3-7: rozporządzenie ministra spraw wewnętrznych z 10.03.1911.

⁷⁵ IBIDEM.

⁷⁶ GStAPKB, Rep. 77, Nr. 57: k. 30-38: Geschäftsverteilungsplan für das Ministerium des Innern vom 27.11.1911.

⁷⁷ Friedrich Freund, ur. w 1861 r., zm. w 1924 r. Od 1883 r. zatrudniony w cesarskiej administracji Alzacji-Lotaryngii. W 1888 r. przeszedł do pracy w administracji pruskiej w rejencji kolońskiej, następnie w 1890 r. w rejencji koblenckiej. Od 1898 r. jako pracownik pomocniczy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych szybko awansował, osiągając w 1911 r. najwyższą rangę Wirklicher Geheimer Oberregierungsrat i funkcję dyrektora ministerialnego. Od 23.10.1918 r. w randze podsekretarza stanu, a od 1920 do śmierci 22.02.1924 r. w randze sekretarza stanu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. *Die Protokolle des Preußischen Staatsministeriums*, t. X, 381.

⁷⁸ Jaroslaw von Jarotzky, ur. w 1858 r., zm. w 1928 r. Z wykształcenia był prawnikiem, karierę urzędniczą rozpoczął w 1885 r. w urzędach rejencyjnych w Legnicy i Opolu. W 1887 r. został landratem w Gostyniu, a w 1892 r. radcą rejencyjnym w naczelnym prezydium prowincji w Poznaniu. Stamtąd w 1900 r. trafił do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. W 1902 r. został prezesem rejencji gdańskiej, a w 1909 r. rejencji w Münster. W latach 1913–1920 ponownie pracował w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, na stanowisku dyrektora ministerialnego. Jarotzky, mimo swych kompetencji i doświadczenia administracyjnego w prowincjach wschodnich, w ministerstwie nigdy nie odpowiadał za sprawy polskie. *Die Protokolle des Preußischen Staatsministeriums*, t. X, 397.

dyrektor ministerialny prof. dr Kirchner⁷⁹ pełnił funkcje dyrektorskie dla nowo utworzonego (III) wydziału medycznego (Medizinalabteilung).

W takim stanie organizacyjnym ministerstwo weszło w okres I wojny światowej. Powołanie wielu urzędników średniego szczebla do służby wojskowej, w tym biurowych i kalkulatory, spowodowało konieczność łączenia zadań i obciążania dodatkową pracą biurową pozostałych urzędników, co oczywiście spowalniało tempo pracy⁸⁰. Z zachowanych akt ministerialnych wynika jednak, że pod względem organizacyjnym sprawy polskie pozostały w dotychczasowym referacie siódmym aż do upadku cesarstwa w listopadzie 1918 r.⁸¹

Kluczowe decyzje w sprawach politycznych, dotyczących polskiej mniejszości narodowej („polnische Agitation”) podejmował nadal Friedrich Conze. Ranga i znaczenie tego referatu, jak i samego Conzego w czasie wojny była ogromna ze względu na szczególną rolę „spraw polskich” po zajęciu przez wojska niemieckie Królestwa Polskiego⁸².

W 1914 r. z referatu ósmego (policji politycznej), kierowanego przez Rodebecka, wyłączono wszystkie zagadnienia dotyczące kontroli prasy, druków i publikacji⁸³ i przeniesiono je do nowego referatu z numerem 10, w tym samym I wydziale. Jego decernentem do końca wojny był Herbert von Berger⁸⁴. Z dostępnych informacji biograficznych wynika, że Berger nie miał w czasie swojej kariery zawodowej bezpośredniego kontaktu z ludnością

⁷⁹ Brak danych personalnych.

⁸⁰ GStAPKB, Rep. 77, Nr. 54, k. 317: minister spraw wewnętrznych, Berlin 8.08.1914.

⁸¹ Punktem odniesienia jest zachowany Geschäftsverteilungsplan für das Ministerium des Innern (vom 1. April 1918) – GStAPKB, Rep. 77, Nr. 55, k. 14-18 oraz zmiany wprowadzone przez nowy rząd rewolucyjny po 9.11.1918 r.

⁸² Obecność Friedricha Conzego w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych jest udokumentowana do maja 1918 r. W planie urlopów na lato 1918 r. jego nazwisko już nie widnieje, a jego obecność w Ministerstwie Opieki Społecznej jest odnotowana dopiero w styczniu 1919 r. Por. GStAPKB, Rep. 77, Nr. 55, k. 14-18 i n.

⁸³ Kontrola teatrów, sztuk teatralnych, lokali rozrywkowych, w tym kabaretów, należała do referatu nadzorującego policję gospodarczą – Gewerbe Polizei.

⁸⁴ Herbert Ritter und Edler Herr von Berger, ur. 7.10.1881 r. we Frankfurcie nad Odrą, zm. w 1965 r. Do 1903 r. był czynnym oficerem armii pruskiej, następnie zajął się publicystyką i prowadził działalność wydawniczą. Pracował w Reimar Hobbing Verlag oraz wydawał „Konservative Monatsschrift für Politik, Kunst und Literatur”. Wraz z wybuchem wojny w 1914 r. wstąpił do służby państwowej jako pracownik pomocniczy w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. Był decernentem referatu prasowego (nr 10., wydział I). W 1916 r. awansowany na tajnego radcę rejencyjnego. Dnia 2.08.1919 r. objął funkcję rządowego komisarza do kontroli porządku publicznego (Staatskommissar für die Überwachung der Öffentlichen Ordnung). Po puczu Kappa (13–17.03.1920) został odwołany z tej funkcji (25.03.1920). Następnie był posłem w Dreźnie. „Akten der Reichskanzlei. Weimarer Republik online”, Das Bundesarchiv, https://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/0000/adr/ adrag/ kap1_2/para2_118.html (dostęp: 27.02.2020).

polską, nie odbył też charakterystycznej dla wyższych urzędników ministerstwa praktyki administracyjnej w zarządzaniu powiatem czy rejencją we wschodnich prowincjach państwa. Wydaje się, że jego ściśle konserwatywne poglądy polityczne, połączone z doświadczeniem wydawniczym i literackim z jednej strony oraz wcześniejszą karierą wojskową z drugiej, były decydujące przy powierzeniu mu kierownictwa referatu prasowego. Dla Bergera zresztą, kierującego pracą referatu prasowego, sprawy polskie były drugorzędne i przy podejmowaniu decyzji w tym zakresie konsultował się z Conzem.

Podsumowując, można zatem stwierdzić, że przynajmniej od 1900 r., czyli od przejścia rządów w Prusach przez Bernharda von Bülowa i radykalnego zaostrzenia polityki antypolskiej, w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych sprawy polityczne dotyczące mniejszości polskiej („polnische Agitation”) miały najwyższą rangę. Początkowo rozpatrywane były w jednym referacie merytorycznym (do spraw politycznych) ze sprawami agitacji welfickiej i duńskiej oraz ruchu robotniczego, socjalistycznego i anarchistycznego jako jedno z potencjalnych zagrożeń dla bezpieczeństwa państwa. Przeniesienie spraw „polskiej agitacji” najpierw (w 1902 r.) do referatu pierwszego, a w 1908 r. do nowego, odrębnego referatu politycznego świadczy o tym, że rola tych spraw w ocenie ministerstwa ciągle rosła i starano się im nadać kompleksowe rozwiązania, łącząc je ze sprawami administracyjnymi prowincji wschodnich, w tym szczególnie prowincji poznańskiej. Odpowiadało to coraz szerzej pojmowanym koncepcjom germanizacji tych prowincji.

Dopełnieniem dla referatu spraw politycznych, sprawującego kontrolę nad „polską agitacją” i jego zapleczem organizacyjnym, były referaty policyjne: główny referat nadzorujący pracę policji państwowej (królewskiej), kierowany przez cały okres przez Eduarda Maubacha, oraz referat policji politycznej, kierowany od 1908 do 1918 r. przez Martina Roedenbecka. Uzupełniał je referat policji specjalnej do zwalczania ruchu socjalistycznego i szpiegostwa kierowany w tym samym czasie przez dyrektora policji Eckhardta. W czasie wojny wydzielono z nich odrębny referat prasowy, kierowany przez Herberta von Bergera.

Jeśli uwzględnić tylko główny referat merytoryczny do spraw politycznych, podejmujący decyzje w sprawach „polskiej agitacji”, to na jego czele w omawianym okresie 18 lat stało zaledwie czterech referentów: Sachs, Dallwitz, Schwerin i Conze. Jeśli dodatkowo pominąć krótki okres przejściowy, związany z reorganizacją ministerstwa (1900–1902), to w pozostałym okresie 15 lat (1903–1918) sprawy „polskiej agitacji” rozpatrywało tylko dwóch decernentów (Schwerin i Conze). Podobnie było z decernentami

referatów policyjnych. Głównym referatem policyjnym kierował przez cały okres 18 lat Eduard Maubach. Referatem policji politycznej najpierw Sachs, następnie Westarp i od 1908 do 1918 r. Roedenbeck.

Poza dyrektorem policji Eckhardtem, o którym nie mamy danych personalnych, i Herbertem von Bergerem, który nie miał doświadczenia w pracy administracyjnej w prowincjach zamieszkałych przez Polaków, wszyscy pozostali zdobyli praktykę administracyjną na niższych szczeblach urzędów albo w prowincjach wschodnich, albo w rejencjach Zagłębia Ruhry, gdzie również zetknęli się z „polską agitacją”.

Mamy więc do czynienia z bardzo wąskim, elitarnym gronem wyższych urzędników, z wykształceniem prawniczym, w większości będących członkami partii konserwatywnej, którzy zaczynali praktykę urzędniczą na niższych szczeblach administracji. Jako urzędnicy rejencji lub prezydiiów prowincji wykazywali się gorliwością we wcielaniu w życie konkretnych aspektów „Polenpolitik” i dostrzeżeni w tej gorliwości przez przełożonych awansowali na samodzielne stanowiska: landrata lub wyżej, jak w przypadku Maubacha nawet na stanowisko naczelnego prezesa prowincji, skąd wiodła już prosta droga do pracy w ministerstwie. Tam z kolei sami podejmowali najważniejsze decyzje, realizując wytyczne „Polenpolitik” w skali całego państwa. Zadziwia, że ten krąg osób był w omawianym okresie tak niewielki. W czasie kadencji siedmiu szefów resortu tylko czterech referentów podejmowało decyzje w sprawach „polskiej agitacji”. Można więc uznać, że to oni zapewniali ciągłość i konsekwencję w realizowaniu „Polenpolitik” na najwyższym szczeblu władzy.

Już w 1963 r. Martin Broszat pisał: „transmisja [hakatystycznych – W.M.] nastrojów bojowych z prowincji wschodnich na płaszczyznę polityki rządu była dodatkowo przez to ułatwiona, że osoby, które wykazały się gorliwością w realizacji polityki germanizacyjnej w Poznaniu i w Prusach Zachodnich, trafiały do pruskich ministerstw jako radcy stanu (vortragende Räte) i merytoryczni referenci w sprawach prowincji wschodnich (Ostmarken)”⁸⁵. Broszat na poparcie tej tezy przytoczył kariery dwóch urzędników: Alfreda Hugenberga z ministerstwa finansów i Friedricha von Schwerina z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Przebadany materiał źródłowy nie tylko w pełni potwierdził intuicję i wiedzę tego historyka, ale pozwala nawet postawić tezę, że nie były to pojedyncze przypadki, lecz ogólnie przyjęta zasada i praktyka rekrutacji kadr w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych.

⁸⁵ BROSZAT, *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*, wyd. 2, 159-160.

BIBLIOGRAFIA

- ASCHOFF, Hans-Georg. *Welfische Bewegung und politischer Katholizismus 1866–1918. Die Deutschhannoversche Partei und das Zentrum in der Provinz Hannover während des Kaiserreichs*. Düsseldorf: Droste, 1987.
- BROSZAT, Martin. *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*, wyd. 1. München: Ehrenwirth, 1963; wyd. 2. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1972 [wyd. pol. *200 lat niemieckiej polityki wobec Polski*, przeł. E. Kazimierczak, W. Leder. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1999].
- BUZEK, Józef. *Historia polityki narodowościowej rządu pruskiego wobec Polaków. Od traktatów wiedeńskich do ustaw wyjątkowych z r. 1908*. Lwów: nakładem H. Altenberga, 1909.
- Das Bundesarchiv. „Akten der Reichskanzlei. Weimarer Republik online”. https://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/0000/adr/adrag/kap1_2/para2_118.html (dostęp: 27.02.2020).
- Die Protokolle des Preußischen Staatsministeriums 1817–1934/38*, t. IX: *23. Oktober 1900 bis 13. Juli 1909*, bearb. von R. Zilch. Hildesheim–Zürich–New York: Olms–Weidmann, 2001.
- Die Protokolle des Preußischen Staatsministeriums 1817–1934/38*, t. X: *14. Juli 1909 bis 11. November 1918*, bearb. von R. Zilch. Hildesheim–Zürich–New York: Olms–Weidmann, 1999.
- FALKOWSKI, Piotr. „Bydgoskie archiwalia w zasobie Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie–Dahlem”. *Kronika Bydgoska* 40 (2019): 445-454.
- GAERTRINGEN, F. Hiller, von. „Loebell, Friedrich Wilhelm von”. W *Neue Deutsche Biographie*, t. XV, 22-23. Berlin: Duncker & Humblot, 1987.
- GRABOWSKI, Sabine. *Deutscher und polnischer Nationalismus. Der Deutsche Ostmarken-Verein und die polnische Straß 1894–1914*. Marburg: Herder-Institut, 1998.
- HAHN, Hans Henning. „Nationale Minderheiten und Mehrheitsnationen im 19. Jahrhundert. Einige grundsätzliche Überlegungen zur kollektiven Identitätsbildung”. W *Nationale Minderheiten und staatliche Minderheitenpolitik in Deutschland im 19. Jahrhundert*, hrsg. von H.H. Hahn, P. Kunze, 205-210. Berlin: Akademie Verlag, 1999.
- HAHN, Hans Henning. „H. Volkmann: Die Polenpolitik des Kaiserreichs” [rec.], H-Soz-Kult, 26.09.2018 www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-23975.
- HARTMANN, Stefan. „Tajne Archiwum w Berlinie–Dahlem. Dzieje, zadania i struktura zasobu (Informacja dla użytkowników polskich)”. *Archeion* 97 (1997): 86-98.
- HUBER, Ernst Rudolf. *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789*, t. IV: *Struktur und Krisen des Kaiserreichs*, wyd. 2. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz: Kohlhammer, 1982.
- HUBER, Ernst Rudolf. „Zur Geschichte der politischen Polizei im 19. Jahrhundert”. W *Nationalstaat und Verfassungsstaat. Studien zur Geschichte der modernen Staatsidee*, 144-167. Stuttgart: Kohlhammer, 1965.
- KLESSMANN, Christoph. *Polnische Bergarbeiter im Ruhrgebiet 1870–1945. Soziale Integration und nationale Subkultur einer Minderheit in der deutschen Industriegesellschaft*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1978.
- KOMSTA, Katarzyna. „Rejestracja poloników w oddziale Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde i Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem”. *Archeion* 104 (2002): 235-246.
- KORTH, Rudolf. *Die preußische Schulpolitik und die polnischen Schulstreiks. Ein Beitrag zur preußischen Polenpolitik der Ära Bülow*. Würzburg: Holzner-Verlag, 1963.

- KOZŁOWSKI, Jerzy. *Rozwój organizacji społeczno-narodowych wychodźstwa polskiego w Niemczech w latach 1870–1914*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987.
- LEHNSTAEDT, Stephan. *Imperiale Polenpolitik in den Weltkriegen. Eine vergleichende Studie zu den Mittelmächten und zu NS-Deutschland*. Osnabrück: Fibre, 2017.
- MATWIEJCZYK, Witold. *Katolickie towarzystwa robotników polskich w Zagłębiu Ruhry*, t. I: *Rozwój organizacyjny a świadomość narodowa 1871–1894*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1999.
- MATWIEJCZYK, Witold. „Nation und Konfession in Großpolen zur Zeit des „Nationalitätenstreits” (1871–1914). Bemerkungen zur deutsch- und polnischsprachigen Historiographie”. W *Kirchen- und Kulturgeschichtsschreibung in Nordost- und Ostmitteleuropa. Initiativen, Methoden, Theorien*, hrsg. R. Bendel, 113-138. Berlin: Lit, 2006.
- NAAS, Stefan. *Die Entstehung des Preußischen Polizeiverwaltungsgesetzes von 1931. Ein Beitrag zur Geschichte des Polizeirechts in der Weimarer Republik*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2003.
- Nationalistische Politik und Ressentiments. Deutsche und Polen von 1871 bis zur Gegenwart*, hrsg. von J. Frackowiak. Göttingen: V&R Unipress, 2013.
- RÜFNER, Wolfgang. „Die Entwicklung der Verwaltung in den Bundesstaaten”. W *Deutsche Verwaltungsgeschichte*, t. III: *Das Deutsche Reich bis zum Ende der Monarchie*, hrsg. von K.G.A. Jeserich, H. Pohl, G.-Ch. von Unruh, 678-714. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1984.
- SCHMIDT, Jürgen W. *Gegen Rußland und Frankreich. Der deutsche militärische Geheimdienst 1890–1914*, wyd. 5. Ludwigsfelde: Ludwigsfelder Verlagshaus, 2015.
- SOKOŁOWSKA, Dorota. „Polonika zarejestrowane w Bundesarchiv w Berlinie-Lichterfelde i Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem”. *Archeion* 104 (2002): 248-256.
- Tektonik des Geheimen Staatsarchivs Preußischer Kulturbesitz*, bearb. von R. Klausenz, S. Kriese, M. Leibetseder. Berlin: Selbstverlag des Geheimen Staatsarchivs, 2011.
- TILTZKI, Christian. *Die Albertus-Universität Königsberg. Ihre Geschichte von der Reichsgründung bis zum Untergang der Provinz Ostpreußen*, t. I: 1871–1918. Berlin: Akademie Verlag, 2012.
- TRZECIAKOWSKI, Lech. „Dyplomacja niemiecka wobec strajku dzieci wrzesińskich”. W *Ars historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski*, red. M. Biskup i in., 178-189. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1976.
- TRZECIAKOWSKI, Lech. „Polityka Prus na polskich ziemiach zachodnich w XIX w. w historiografii polskiej i niemieckiej”. W *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii*, t. II, red. J. Krasuski, G. Labuda, A.W. Walczak, 134-324. Poznań: Instytut Zachodni, 1984.
- VOLKMANN, Hans-Erich. *Die Polenpolitik des Kaiserreichs. Prolog zum Zeitalter der Weltkriege*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2016.
- WINZEN, Peter. *Friedrich Wilhelm von Loebell (1855–1931). Ein Leben gegen den Strom der Zeit*. Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, 2019.
- ZAJEWSKI, Władysław. *Trudna droga do niepodległości (XIX–XX wiek)*. Kraków: Arcana, 2017.
- ZERNACK, Klaus. *Niemcy – Polska: z dziejów trudnego dialogu historiograficznego*, red. H. Olszewski, tłum. Ł. Musiał. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006.
- ZERNACK, Klaus. „Polen in der Geschichte Preußens”. W *Handbuch der preußischen Geschichte*, hrsg. von O. Büsch, t. II: *Das 19. Jahrhundert und Große Themen der Geschichte Preußens*, 377-448. Berlin–New York: De Gruyter, 1992.
- ZIRLEWAGEN, Marc. „Westarp, Kuno (Friedrich Viktor) Graf von”. W *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, t. XXVII, begr. und hrsg. von F. W. Bautz, spz. 1527-1533. Nordhausen: Bautz, 2007.

„SPRAWY POLSKIE” W PRUSKIM MINISTERSTWIE SPRAW WEWNĘTRZNYCH
(1900–1918)

Streszczenie

Głównym celem badawczym artykułu jest odpowiedź na pytanie, jaka była rola pruskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych przy wcielaniu w życie pruskiej „Polenpolitik”. Na podstawie zachowanych (choć niepełnych) rozporządzeń wewnętrznych i schematów organizacyjnych tego ministerstwa autor próbuje ustalić, jak przebiegały mechanizmy decyzyjne przy rozpatrywaniu „spraw polskich” w tymże ministerstwie; jakie konkretnie osoby, w jakich referatach merytorycznych podejmowały setki decyzji składających się na ogólnie przyjęte ramy „Polenpolitik”. Problem badawczy jest o tyle skomplikowany, że zachowany układ akt Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, przechowywanych w Geheimes Staatsarchiv w Berlinie, nie odpowiada strukturze referatów merytorycznych, w których zostały wytworzone. Zastany układ jest głównie wytworem registratur, gdyż to tam łączono poszczególne akta w tomy, nadając im tytuły i przynależność strukturalną.

Artykuł składa się z trzech części merytorycznych. W części wstępnej autor wyjaśnia, że Ministerstwo Spraw Wewnętrznych jako najwyższa instancja zwierzchnia dla struktur policji i administracji terenowej ponosiło główną odpowiedzialność za realizację w praktyce rządowej „Polenpolitik”. W części drugiej autor przeprowadza krótką analizę karier zawodowych szefów resortu spraw wewnętrznych, by odpowiedzieć na pytanie, czy ich doświadczenia administracyjne w prowincjach wschodnich i kontakty z ludnością polską w jakiś sposób determinowały kierunek i ciągłość „polityki polskiej” w kierowanym przez nich resorcie. Ostatnia część jest poświęcona strukturze organizacyjnej ministerstwa i jej zmianom w omawianym okresie. Rozważania koncentrują się na tych referatach merytorycznych, które podejmowały decyzje w „sprawach polskich”.

We wnioskach autor podkreśla częste zmiany ministrów spraw wewnętrznych i ich znikome doświadczenia w pracy administracyjnej w prowincjach zamieszkałych przez Polaków (Ostmarken), co sugeruje, że nie były one główną przyczyną kierunku, ciągłości i determinacji w realizacji polityki germanizacyjnej wobec mniejszości polskiej. Te czynniki autor dostrzega w samej strukturze i funkcjonowaniu referatów merytorycznych ministerstwa. Początkowo „sprawy polskiej agitacji” (Polenagitation) rozpatrywane były w jednym referacie z problemami ruchu socjalistycznego, anarchistycznego oraz separatystycznego ruchu welfickiego (hanowerskiego) i duńskiego. Wszystkie były bowiem jednakowo traktowane jako zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa. Wraz z radykalizacją polityki germanizacyjnej sprawy „polskiej agitacji” od 1908 r. znalazły się w odrębnym referacie, kierowanym do 1918 r. przez tego samego decernenta. Był on wspierany przez dwóch decernentów referatów policyjnych (ogólnej policji państwowej i policji politycznej). W sumie w latach 1908–1918 zaledwie trzy osoby podejmowały decyzje merytoryczne w sprawach polskich, w czym autor upatruje właśnie ciągłość i konsekwencję w realizacji antypolskiej polityki rządu pruskiego.

Słowa kluczowe: polityka germanizacyjna rządu pruskiego 1900–1918; Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Prus 1900–1918; historia Niemiec 1900–1918; historia administracji 1900–1918; stosunki polsko-niemieckie na przełomie XIX i XX w.

“POLISH AFFAIRS” IN THE PRUSSIAN INTERIOR MINISTRY (1900–1918)

Summary

The chief research goal of this article is to answer the question what was the role of the Prussian Ministry of the Interior in the implementation of the Prussian “Polenpolitik.” On the basis of the preserved (even if incomplete) internal regulations and organisational plans of the ministry, I explore the Ministry’s decision-making mechanisms when the “Polish affairs” were considered. I also try to determine which specific persons in which departments made the hundreds of decisions which contributed to the officially adopted framework of “Polenpolitik”. The research problem is all the more complicated because the preserved hierarchical structure of the Ministry files, stored in the Geheimes Staatsarchiv in Berlin, does not correspond to the structure of the departments in which they were created. The present structure must be attributed mainly to registering offices, where individual files were compiled in volumes, to which titles and structural affiliation were assigned.

The presented article consists of three parts. In the introductory part, I explain that the Ministry of the Interior, as the supreme authority for police and field administration structures, bore the main responsibility for the realization of “Polenpolitik” in governmental practice. In the second part, I shortly examine the careers of senior officials of the Ministry in order to answer the question whether their administrative experience in the eastern provinces and their contacts with the Polish population in any way determined the direction and continuity of “policy for Poland” in the ministry they headed. I devote the last part to the Ministry’s organisational structure and its evolution in the period in question. The considerations are focused on those substantive departments, which made decisions on “Polish affairs.”

In the concluding section, I emphasize the frequent rotation of the ministers and their scant experience of administrative work in the provinces inhabited by Poles (Ostmarken), which suggests that they were not the main factor in the direction, continuity and determination of the Germanization policy towards the Polish minority. I notice these factors in the very structure and functioning of the Ministry’s core departments. At first, “matters of Polish activism” (Polenagitation) were at first processed in one department that dealt with the problems of the socialist and the anarchist movement and the Welfen (Hannoverian) separatist movement and one in Denmark. This was because all of them were equally regarded as a threat to state security. With the radicalization of Germanization policy, from 1908 onwards the matters of “Polish activism” were dealt with by a separate department, headed by the same *Dezernents* until 1918. He was supported by two *dezernents* of police departments (general state police and political police). Overall, between 1908 and 1918 only three persons made decisions on Polish matters, which I see as the continuity and consistency of the anti-Polish policy of the Prussian government.

Keywords: Germanization policy; Prussian government in 1900–1918; Prussian Interior Ministry in 1900–1918; German history in 1900–1918; administrative history in 1900–1918; Polish-German relations at turn of 20th century.